

Spetsiaalne fond

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

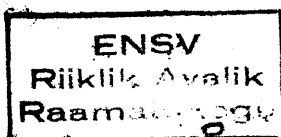
TOIMETUS:

P. ARISTE, H. KRUUS,
A. SAARESTE, FR. TUGLAS

TEGEV JA VASTUTAV TOIMETAJA J. V. VESKI,
ABITOIMETAJA D. PALGI

KAHEKÜMNE-KAHEKSAS AASTAKÄIK

1934

SP-5122

EP 4896

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS

KUUKIRI

EESTI KIRJANDUS

1934 ASUTATUD 1906. XXVIII

Ilmub iga kuu lõpul, piltidega.

Tegev ja vastutav toimetaja J. V. VESKI.
Abitoimetaja D. PALGI (arvustised).

Toimetus: P. ARISTE (folkloor), H. KRUIUS (ajalugu),
A. SAARESTE (keel), FR. TUGLAS (kirjandus).

Käsitöökirjade tagasisaatmiseks lisatagu postmargid ligi. Avaldatud käsitöökirjad hoitakse alal ainult sellekohasel soovil. Toimetus jätab enesele õiguse avaldada käsitöökirju lühendatud kujul.

Toimetus ja talitus: Eesti Kirjanduse Seltsi büroos, Suurturg 12, Tartus, telefon 6-01, avatud argipäevil kella 9—15.

Tellimishind: aastas 5 kr., poolaastas 2 kr. 50 s., veerandaastas 1 kr. 25 s., üksiknumber 50 senti.

Tellimisi võtavad vastu talitus, kõik postiasutised, raamatukauplused ja Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmehed.

Postil kaotsiläänud numbrid saadetakse hinnata uuesti ainult siis, kui sellest on teatatud talitusele hiljemalt kuu aega pärast numbri korrapärasest ilmumis-aega.

Üksiknumbrid on müügil järgmistes raamatukauplustes:

Tartus: Eesti Kirjanduse Seltsi Büroo, Suurturg 12, tel. 6-01.
Akadeemiline Kooperatiiv, Ülikooli 15, tel. 63.

„Noor-Eesti“ k/ü, Rüütli 4, tel. 2-66.

K/ü. „Postimees“, Suurturg 16, tel. 2-50.

A. Tasso, Promenaadi 16, tel. 5-70.

J. Krüger, Rüütli 11, tel. 7-60.

„Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Rüütli 11, tel. 9-58.

Tallinnas: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, Pikk 2, tel. (20)4-94.

„SuurKarja 23, t. (2)15-13.

K/ü. „Rahvapälikool“, Jaani 6, tel. (20)6-66.

Harju 48, tel. (2)24-49.

A. Keisermann, Kinga 5, tel. (2)14-51.

Narvas: „Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Hermannini 11.

Kuulutised teksti järel: lehekülge 30 kr., pool lehekülge 15 kr., veerand lehekülge 8 kr.

Varemad aastakäigud. Aastakäigud 1—XII (1906—1917) on müügil otsas. Saada on aastakäike XIII—XVIII (1918/19—1924) hinnaga à 3 kr. 60 s., XIX—XXIII (1925—1929) hinnaga à 5 kr. ja XXIV—XXVII (1930—1933) hinnaga 6 kr., nahkköites 2 kr. kallim.

Mõningaid üksiknumbreid on saada alates 1907. aastast hinnaga 50 senti number.

Tellige raamatuid Eesti Kirjanduse Seltsilt! Saatke oma aadress nimestikkude ja tutvustajate saamiseks. Raamatukogude varustamine kõigi raamatutega. Raamatute köitmine. Nõudke tingimusi!

EESTI KIRJANDUSE SELTS

uurturg 12 Tartus, tel. 6-01, posti jooksev erve 20-36.

Juhan Kõpp 60-aastane.

See ei olnud küll kuigi arvukas, kuid ometi suure teovõimega ja rahvusliku aktiivsusega rühm nooremaid mehi, kelle vaimne pale sai kindlama ilme nn. Tartu renessansi õhkkonnas möödunud sajandi viimase aastakümne lõppjärgul. Selle pere suutelisemate liikmete hulka kuulus ka Juhan Kõpp. Siin algas 1896. a. ülikooli astunud noore, erksa, tõsimeelse üliõpilase vaimsete otsingute tee, mis hargnes aja jooksul meie avaliku elu mitmekesistele väljadele.

J. Kõpu elutöö viimane osa on olnud pühendatud meie alma mater'ile. J. Kõpp — eesti ülikooli juht; see on esimene ja praegu kõige aktiivsem assotsiatsioon, mida tekitab meie lugupeetud kauaaegse rektori nimi, kes nüüd astus üle oma 60. eluaasta künnise.

Osa võtnud varemini ülikooli administratsioonist usuteaduskonna korraldajana ja dekaanina, hiljemini prorektorina, asus J. Kõpp meie alma materi üldjuhi — rektori kohale 1928. a. lõpul, mil meie kõrgem õppeasutis lähenes oma 10-aastase tegevuse juubelile. Esimene raskem ja põhjapanevam ajajärk meie ülikooli loomisel ja ülesehitamisel oli küll juba seljataga. Eesti teaduste tempel oli küll juba katuse all, kuid tema nõudlikumat viimistlust vajav sisustus polnud veel kaugeltki lõpule viidud.

Ja sellisena ning oma ehituselt üldse keerukana, rohkearvulistest tundlikest eriosadest koosneva asutisena vajab ülikool eriti hoolitsevat ja kultuurimeelset juhtimist. Tema teadusliku ja õpetusliku töö saavutisi ei suuda muidugi määrata ja anda tema keskastutiste tegevus. Kuid suur on nende osa ülikooli üksikelementide, õppetoolide, instituutide, teaduskondade töötingimuste soodustamisel ja suundamisel vastavalt elunõudeile ja võimalusile. Ei puudu ülikooliski, nagu kõikjal inimlikus ühiskonnas, oma partikularism. Tema eriosade n. ü. kolgapatriotism, sõna heas ja halvas mõttes, vajab sageli suundamist ja ohjeldamist ülikooli kui terviku huvides. Siit pärinevad probleemid meie kõrgema õppeasutise elus on alati kõige õrnamaad, mille lahendamine nõuab eriosade vajadusi heatahtlikult mõista püüdvat ja samal ajal ülikooli üldhuve silmas pidavat vaateavarust ning võimalikult objektiivset otsustust. Sel-

line avarapilguline tasakaalustav ülikooli juht esineb meile sõna parimas mõttes J. Kõpu isikus.

Lühikese ajaga on eesti ülikoolil kujunenud oma kindlailmeline pale. Selle põhijooned on määratud õnnestunud sõnastuses juba 1925. a. ülikooli-seaduses, mis asetab meie alma mater'ile märksa laialisemad eesmärgid kui paljudele teistele ülikoolidele ja määrab tema eesti rahvuslikuks kõrgemaks õppe- ja teaduseasutiseks maad ja rahvast teenivate ülesannetega. Seda eesti ülikooli vaimu on J. Kõpp meie kõrgema õppeasutise juhina kandnud ja esindanud teadlikult ja väärikalt, on oluliselt kaasa aidanud selle vaimu süvendamiseks ja kinnitamiseks. Kõnelemata tema osast seiles suunas ülikooli administratsioonis ja õpetajaskonnas, on ta püüdnud seda eesti alma mater'i realistlikku elu- ja töömentaliteeti sisendada ka meie kõrgema õppeasutise õpilaskonda, tehes seda eriti kaunilt, alati värskest ja ideederikkalt oma rohkearvulistes peokõnedes ülikooli pidulikel aktustel.

J. Kõpu kui ülikooli juhi tegevus ja võimed on leidnud kõhklematult tunnustavat hindamist iseäranis just tema lähemate ja ka kaugemate kaastööliste poolt. Ei ole J. Kõpp kunagi olnud demagoog, ei ole ta kunagi midagi teinud või tegemata jätnud meeldidapüüdmisest. Kui ta aga sellest hoolimata, ilma omapoolsete teadlikkude taotlusteta, on leidnud kõikjal sügavalt tunnustavat poolehoidu, siis on see olnud otsemeelse ja spontaanse austuse avaldus.

J. Kõpu nimi kuulub meie kõrgema hariduse ajalukku ja olevikku tähena, mille tõeline sära tema kandja diskreetse, väliseid efekte põlgava isiku tõttu pole välismaailmale veel kaugeltki nähtav täies ulatuses. See nimi seisab ka meie kaugema mineviku eestikeelse kõrgema hariduse taotluste ajaraamatus. Temaga ühenduses teostub esmakordselt üks haru juba ärkamisaega ulatuvaist eesti kultuurpoliitilistest püüetest eestikeelse professori alal: 1916. a. lõpul asutatakse Tartu ülikoolis esimene eestikeelne — tegeliku usuteaduse professor. Selle ameti kandjaks ja ühtlasi esimese eestikeelse õppetooli täitjaks, ses mõttes üldse esimeseks eesti professoriks saab J. Kõpp.

Värske professor tuli oma uuele ametikohale kirikutegelaste ringkonnast. Ev.-luteri usu kirik — see on teine suurem ala, millega on seotud J. Kõpu tegevus ja nimi.

See on olnud suur ajalooline osa, mis on antud ev.-luteri usu kirikule meie rahva vaimuelu kujundamisel ja valitsemisel. Kuid seda oma osa on see kirik paljudes suundades etendanud vääriti. Mitte niivõrt sisemise hinge otsimine, selle kasvatamine ja ülesehitamine kui väline, härraslik võõravaimuline valitsemine oli selle kiriku juhtsuund. Härraskirik! — see oli põlglik, kuid ometi põhjendatud nimetus seilele kirikule enesevabadust otsiva rahva ja eesti ühiskondliku mõtte kandjate poolt.

J. Kõpp oli vägagi teadlik selles kirikus valitsevast vaimust,

kui ta lahkudes koolipedagoogi kohalt tuli oma küpsemas mehe-
eas 35-aastasena Laiuse koguduse õpetajaks. Ta ei tulnud siia
selleks, et piirduda oma tegevuses keskmise maakoguduse hinge-
karjase ülesannete täitmisega ja siis rahulikult ning mugavalt lasta
end kanda üldkirikus valitsevast voolusest. Ei, ta tuli siia oma sü-
gavalt läbimõeldud ja läbituntud rahvakiriku ideaaliga, mille ta
määras juhttähiseks ka iseenda õpetajategevusele. Evangeelne ki-
rik ei pidanud olema rahvale väljastpoolt pealesunnitud ja vä-
gistav autoriteet, vaid pidi kujunema vabade usklike sisetarvete
ja veenete rahuldamise organisatsiooniks. See oli tähtis lähte-
koht, millest järgnes hoopis teissugusem kui tavaline suhe õpetaja
ja koguduse vahel. Siin kahanes vahemaa hingekarjase ja rahva
vahel, mida veel enam vähendas õpetaja elav ja soe osa-
võtt oma koguduse liikmete elumuredest ja nendega ühis-
test kultuuri- ja hariduspüüetest. 13 aastat kestis selline ühis-
töö tõsimeelses ja usalduslikus vahekorras. Sõlmunud sidemed
pole katkenud ka hiljemini, on püsinud tänasenigi. Juba tosin
aastaid eemal olnud tööpõllult oma endises koguduses, on J. Kõpp
oma vahekorda temaga tähistanud omapoolse monumendiga —
Laiuse kihelkonna ajalooa, mille käsikiri praegu trükki minemas.

Kirikuõpetajana ei toonud J. Kõpp uut vaimu mitte üksi Laiuse
koguduse ellu, vaid püüdis seda kanda ka väljapoole selle piire.
Rahvakiriku ideaali kaitsmine ja eesti rahvusliku meelsuse aval-
dused tõid talle mõnegi konflikti oma teisemeelsete ametivenda-
dega ev.-luteri usu kiriklikes asutistes. Ta jäi oma võitlusposit-
sioonile kas üksi või leidis tuge mõnelt üksikult ametikaaslaselt.
Aeg uute ideede võidulepääsuks polnud veel tulnud.

Aga seda ulatuslikumalt ja aktiivsemalt võis avalduda J. Kõpu
loomerõõm ka usulis-kiriklikul alal, kui seoses 1917. a. alanud
murranguga meie rahva välispoliitilises olukorras nagu üle öö muu-
tusid vahekorrad ja eeldused ka ev.-luteri usu kirikus.

Järgneval kiriku ümberkorraldamise ajastul esines J. Kõpp
kirikukongressidel, esimestel kirikupäevadel ja ka trükisõnas rea
sihtemääravate kõnede, ettepanekute ja kirjutistega kiriku korral-
duse ja selle uue vaimu vajaduse kohta. Need olid vaba rahva-
kiriku aated, mida ta arendas ja mis nüüd võidule pääsesid: riik
ja kirik olgu lahutatud, kiriku valitsemine rahva enese käes; kirik
kooskõlastagu oma tegevust rahva hingeelu nõuetega jne.

J. Kõpu kui mitmekülgse viljaka kirikutegelase kujus tabame
olulisemat sõnaga õ p e t a j a, selle sõna parimas ja õilsamas tä-
henduses. Meie skeptiline ja arvustavalt kirikusse suhtuv rahvas
on sagedasti tõrkunud tarvitamast seda sõna oma vaimulikkude
ametikandjate kohta, asendades seda mitmesuguste muude veste-
tega, nagu „kirikhärra“, „pastor“ jne. Kuid ta pole kunagi püü-
nud vältida seda sõna, on lausunud seda suure soojusega seal, kus
on tundnud armastust oma hingekarjase vastu, on olnud haaratud
tema vaimsest autoriteedist. Sellises asendis kui õpetaja on J. Kõpp

oma tegevuse ja isikuga olnud alati nagu endastmõistetavalt, nii mitte üksi omas koguduses, vaid ka üldkiriklikus ulatuses, olles eesti vaba rahvakiriku silmapaistvamaid ja sihtemääravaid eestvõitlejaid ning tegelasi.

Kolmas suurem ala, mida J. Kõpp on tulemuslikult viljelnud, on meie kodumaa ja rahva mineviku tundmaõppimine. Siin on ta läinud väljapoole oma erihariduse ja kutse piire. Kuid tema harastused siin pole kujunenud mingeiks juhuslikeks uudishimutseja jalutusmatkadeks, vaid avaldavad autori sihiteadlikku ja orgaanilist, kuni tänaseni kustumatut huvi.

Esimene suurem ja kiipsem uurimus meie rahva ajaloo alalt ilmus temalt 1899. a. Võime seega pühitseda tänavu ka tema kui eesti ajaloolase 35-aastase tegevuse juubelit. See kirjutis oli pühendatud meie ärkamisliikumise ühe tähtsama peaharu — Eesti Aleksandri-koofti mõtte arengu — tundmaõppimisele. Ja siitpeale hakkab J. Kõpult ilmuma rida lühemaid ja pikemaid uurimusi ajaloo alalt.

Tema lemmik-küsimusteks on kodumaa hariduse-, kiriku- ja kooliolud ning ärkava, oma eluõiguse eest võitleva ja enesekoondamise teed sammuva eesti ühiskonna kultuuritahtelised taotlused. Viimaste küsimuste alalt ilmus autori pikem monograafia („Eesti Üliõpilaste Seltsi Ajalugu I. 1870—1905“, Tartus 1925), mis pühendatud eesti vanema üliõpilasorganisatsiooni kaugema mineviku tundmaõppimisele.

Samuti on J. Kõppu haaravalt huvitanud eesti talupoegliku rahvamassi usulised ja ühiskondlikud liikumised ning otsingud. Nende hulgast on ta põhjalikumalt uurinud Liivimaa talurahva 40-ndate aastate käärimist. Ta jõudis tulemustele, mis olid täiesti erinevad seda küsimust käsitlenud nii saksa kui vene autorite seisukohtadest. Ta on selle laiaulatuselise rahvakäärimise puhul esimesi „eesti seisukoha“ rajajaid.

Lõppeks on J. Kõpu suurima uurimusena valminud „Laiuse kihelkonna ajaloo“ käsikiri. Selle teema valikuga on autor astunud meie kohaliku ajaloo olulisemate probleemide ja ühtlasi kõige viljakamaid tulemusi töötava käsitlemise pinnale. Kihelkondade ajalugu seisab tähtsa ülesandena meie ajalooteaduse uurimisprogrammis. Ta on raske tema mitmepalgelisuse, probleemide rohuse ja haralisuse ning andmete äärmiselt laialipillatuse tõttu. Kuid ta on kindlasti üks meie uurimise tulevikumaid. Ja on meeldiv, et esimese katsetajana sel alal esineb J. Kõpp, kes oma uurimisobjektiks on valinud kihelkonna, mis paistab silma oma sisuja sündmusrikka minevikuga ja millega on seotud pikk ajajärk autori enda isiklikust minevikust.

Teaduslik uurimistöö algab juba teema valikuga. Ja juba selleski ilmestub uurija isik. Selle poolest osutub J. Kõpp ajaloolaseks, keda on eriti paelunud rahva olukorra kujunemise, tema usuliste ja sotsiaalsete otsingute, emantsipeeruva eesti ühiskonna taotluste

lähem tundmaõppimine. Autori soojahingeline suhtumine neilt aladelt valitud uurimisobjektidesse, tema asjalikkus ja objektiivsus, tema kohusetundeline põhjalikkuse taotlemine teevad J. Kõpu rahvaajaloolaseks sõna parimas mõttes.

J. Kõpp tuli ajalooliste küsimuste valdkonda ajajärgul enne Eesti iseseisvust ja enne eesti ülikooli ning on viljelnud seda ala veel tagajärjekamalt ka hiljemini. Ta on nagu mingi elav lüli eesti vancma ajaloo harrastuse ja iseseisvusaegse ajalooteaduse vahel.

Neljas ala, mille kaudu J. Kõpp on andnud oma osa ühiskonnale, on tema seltskondlik tegevus. Eesti kultuuri suurorganisatsioonest on sellega kõige kestvamalt ja tihedamalt seotud olnud Eesti Kirjanduse Selts. J. Kõpp on kuulunud selle seltsi asutajate hulka, on olnud kirjatoometaja, abiesimees, on juhtinud teda esimehena raskeil kriisiajul 1914—21, on olnud tegev toimkondades ja „Eesti Kirjanduse“ toimetuses. Oma lemmikalalises organisatsioonis — Akadeemilises Ajaloo-Seltsis on ta pikemat aega kaasa töötanud juhatuseliikmena, „Ajaloolise Ajakirja“ ja „Eesti Biograafilise Leksikoni“ toimetuses. 1929. aastast alates on ta Eesti Kultuuriloolise Arhiivi kolleegiumi esimees, Eesti Rahva Muuseumi juhatus liige, Õpetatud Eesti Seltsi abiesimees ja Kultuurkapitali Nõukogu liige. Ühtlasi on J. Kõpp kaasa töötanud reas kiriklikes ja usuteaduslikes organisatsioonides ja ettevõtetes. Tema seltskondliku tegevuse alade hulka kuulub ka Eesti Üliõpilaste Selts, kus ta juba pikemat aega on Vilistlaskogu esimees. Juba organisatsioonide ja ettevõtete loendki, millede juhtkonda J. Kõpp on kuulunud, on küllaltki pikk. Ja ta pole kunagi siia kuulunud vaikse kaasaastujana, vaid ikka aktiivse sõna- ja teomehena, kogenud ja töövõimsa juhina.

J. Kõpu tegevus on lühemat aega ulatunud aktiivsesse poliitikassegi. Ta oli 1919. a. Asutava Kogu liige, kellena andis lõppredaktsiooni Eesti iseseisvuse deklaratsioonile. Ka kohaliku omavalitsuse tegevusest on ta osa võtnud, olles 1917—20 Tartu maanõukogu liige ja lühikest aega selle esimees. 1934. a. kevadest peale on ta Tartu linnavolikogu liige ja juhataja.

See mitmekülgne ja töörohke tegevus, mida oleme võinud haarata ainult selie tähtsamate harude poolkuivas loendis, pole kujunenud mingiks süsteemituks rägastikuks, vaid see mõtestub sirgjooneliseks kultuuritahtelisuseks, mida kannab terviklik, monoliitne isik. Kooskõlastatud ja tasakaalustatud, toob J. Kõpu vaimne isik kõikjale, kuhu ta ilmub, kooskõla ja ühistöö õhkkonna. Tema objektiivne ja salliv teiste mõistmine ja mõistapüüdmine lähendab talle noori ja vanu. Kohusetundelise ja rohkesuutelise töömehena saab ta suure eeskuju väärtuse. Ja aatetruuna teenib ta meie üldise austuse. Tänu ja parimad soovid Juhan Kõpule tema 60-aastaseks saamise puhul!

Hans Kruus.

IV. Üldvaateid liikumisele.

Palvekirjade-aktsioonid kui talunikkude kihi kriisiliikumine.

Talupoegade palvekirjade-liikumine 60-ndail aastail oli esimesi suuremaid massiaktsioone rahvuslikult ärkavas eesti ühiskonnas. Selle haripunkti ja keskuseks tõusis 1864. a. sügisene suursaatkond oma keisrile esitatud kollektiivmärgukirjaga. See kujunes sõna otsesemas mõttes esimeseks suursündmuseks algavas ärkamisliikumises. Kõik lähemad järgnevad samalaadilised üritused, mis lähtusid samadest paikadest, kust olid pärit suursaatkonna tegelased, olid ainult selle jätkuks ja järellainetuseks.

See liikumine oli enne kõike sotsiaalse põhiolemusega ja alles teises järjekorras rahvuslike nõuetega. Ja sotsiaalse nähtusena oli ta kõigepealt talunikkude liikumine. Selles rahvakihis ta sündis, sellest kihist oli pärit tema tegelaste hulk ja selle kihi eluhädadest ning vajadustest kasvas välja ka tema nõuete programm.

Mis oli aga selle liikumise algeliseks põhjuseks ja ajendiks? Pidi ju ikka olema sündinud või sündimas mingisuguseid muutusi just talunikkude kihi eksistentsitingimuses, mis ajasid teda ärevile, liikele, suurendasid tema sotsiaalset ja poliitilist aktiivsust. Jätame esialgu kõrvale talunikkude kihini ulatunud välismõjud, nagu reformid Venes, rea eesti haritlaste uuesuunaline tegevus jne. Katsume leida vastust talupoegade endi tolleaegseis kõige lähemais ning pingsamais soovides. Kõigepealt tuleb siin muidugi arvesse liikumise suurdokument — 1864. a. sügisene kollektiivmärgukiri. Kuid seda tuleb siiski hinnata tingimisi, sest et talupoegade soovide ja vajaduste sõnastus esineb siin haritlaste poolt ümbertöötatult. Olulisemad meie küsimuse jaoks on palvekirjad, mis esitati 1864. a. suvel, samuti 1865. aasta sügisest peale ja mis on pärit osalt otseselt talupoegadelt, osalt aga sellised, milledes nende soovid on haritlaste poolt vähem muudetud.

Rõhutatumaid nõudeid, mis olid välja kasvanud kohalikest eriti põnevaks kujunenud hädadest, on kõigis neis palvekirjades seotud alanud raharendile siirdumisega, taludemüügiga ja talumaa mõisastamisega. Raharendile üleminek ja taludemüük olid uudsed olevikunähtused, talumaa mõisastamine aga igivana. Kuid seegi oli viimasel ajal suurenenud ühenduses 1849. a. talurahvaseaduse põhjal toimunud ja toimuva erimaaliikide — mõisa-, talu- ja kvootemaa — eraldamisega ja talude kruntiajamisega ning nende taalriväärtuse ümberhindamisega. Kõik need kolm muutust tolleaegse küla majanduslikus struktuuris põhjustasid teatava agraarkriisi, mis haaras talunikke kõige otsesemalt ja tekitas neis üha suureneva ärevuse.

Raharent tegi suuremaid edusamme Liivimaa külades just 60-ndate aastate alul. Veel 1856/57 — 1859/60 oli maa üldisest taalriväärtusest eramõisus raharendil 18,68%, segarendil 9,34%, teorendil 70,49%. Majandusaastail 1860/61—1863/64 tõusid vastavad arvud: raharendil 25,39%, segarendil 21,06%, teorendil 51,10%. Paari järgneva majandusaasta kestel, nimelt 1864/65 — 1867/68, oli juba üle poole talumaast — 55,76% raharendil, kuna segarendil oli 17,80%, teorendil 15,78%¹⁹³⁾.

Talupoegade suur hulk oli alul seisnud raharendile siirdumise vastu, oli aga peagi hakanud märkama selle väärtust ka oma majapidamise seisukohalt. Kuid üleminek raharendile, mis toimus sagedasti segarendi kaudu, oli taludele raske ja tekitas neis õige tugeva kriisipalaviku.

Kaasaegne külaelu tähelepanelik vaatleja Helme koolmeister M. Jakobson kirjutab sel puhul tabavalt¹⁹⁴⁾:

„Ei anna nemmad [= mõisnikud] talupoegadele maad selge raharendi, vaid seggarendi peale, (se on: muist rahha, muist orjust,) ja se on veel keige sandim; sest neid orjusse päivi võttab mõisnik sel aeal, kui tallopoel keige kibbedam põllo töö käes on, sest se läbbi jääb temmal omma põld korristamatta; ja kust temma siis veel peab sedda rendi rahha sama, ja kellega veel seda orjust orjama, mis mõisnik nõuab?....

On tallopoeg jo rahharendi peale sanud, siis on temmal kül jo natuke hoogsam, et ta jo pissut ennam saab oma maea ja põllo eest hoolt kanda, agga siiski ka hädda veel küllalt; sest üllemal sai rägitud, et mõisnikkud ei anna mitte pärris selge rahha, vaid segga rendi peale; ja se on küll ühhelt poolt nattuke parrem, agga teisi pidid jälle veel sandim: maksa hulk rahha välja, ning pealegi võttab mõisnik neid abbiorjusse pävi keige kitsamal aegadel, kus tallopoel omma põllo ja maea töga issegi palju teggemist on. Nenda kui: vilja mahhateggemisse ja kokko korristamise, heinateggemisse, rehepeksmisse, puveddamisse ja vori käimisse peale; ja sepärrast ei tulle tallopoelale nisuggusest seggarendist suremat kassu ühtegi, vaid temma peab ikka nenda samma palju teenrid piddama kui pärris orjusse rendi peal olles; agga sure perre üllespiddamine ja palk on nüüd vägga kallis, ja se tallomaea ei anna sedda mitte välja, sepärrast on jo mõnned tallopoelad ommad tarvilikkud maea lojuksed ja riideki ärra münud, ja veel pealegi suurt võlga võtnud, et agga renti saaks mõisnikkule välja maksa!“ —

Autor kirjutab edasi segarentnikkude või äsjaste raharentnikkude lühikeseajalistest rendilepinguist ja alatasa tõusvaist rendihindadest, mis tegid nende olukorra eriti kindlusetuks ja raskeks: „Meie aeal on jo meie tallorahvas parrema tundmisse sees kül nenda kaugele sanud, et nad ennam ei armasta suitso urtsikude sees ellada, ja mõistvad jo kauniste omma põldo harrida; agga kui se võimalik olleks ja temmal kindlamat ello kohta olleks. — Agga seep se on, et temmal ei olle suggugi kindlat seisust, ja temma ei tea suggugi kui kaua veel temma maea temma käes petakse, tännavo ehhitab ta sia maea, jubba tulleva aastal peab ta teise valda ehk ka makonda ehhitama. Sest mõisnikkud lassevad nüüd sagedaste tallo maid mõta, vahhel vie ja kue aasta pärrast; kelle läbbi palju taalrid lassevad jure panna, ja tõstavad renti suremaks, ikka 1, ehk 3, või ka 6

¹⁹³⁾ Fr. v. Jung-Stilling, Statistisches Material zur Beleuchtung Livländischer Bauern-Verhältnisse; St. Petersburg 1869, lk. 8.

¹⁹⁴⁾ Märt Jakobson, Eestirahva elloluggu, — J. Köleri kirjakoogu, EKIA.

aasta pärrast; sest mõisnikkud katsuvad nüüd allati otsekui oksjoni visil: kui palju tallopoeg ommeti vimaks veel jõuab maksta!! Ja nenda peab siis vaene tallopoeg vimaks ommetigi häddapärrast omma ja omma vanemate ehhitud maeast isse ärra minnema!“

Selles kaasaegses kirjelduses esitatud põhinähtusi raharendi tuleku ajastust konstateerivad loendamatul hulgal ka suulised rahvamälestised¹⁹⁵⁾. Osalt kinnitavad neid ka vastavad agaarstatistilised andmed¹⁹⁶⁾. Need olid kõik teravad kriisinähtused talurentniku majanduslikus elus 60-ndate aastate algupoolel. Oli loomulik, et nad tõukasid rentnike aktiivsele hoolitsemisele oma olemasolu tingimuste eest. Ja erakordse võttena sel alal tekkisidki palvekirjade-aktsioonid.

Samas suunas mõjus ka taludemüügi areng, mis just 60-ndail aastail tegi suuri edusamme. Majandusaastail 1856/57 — 1859/60 oli Liivimaal talumaa taalriväärtusest talupoegade valduses ainult 1,47%; 1860/61 — 1863/64 tõusis selle protsent 2,44-ni, 1867./68. majandusaastal aga juba 14,26-ni¹⁹⁷⁾. Kui 1823. — 1861. aastani oli Liivimaal üldse müüdud ainult 388 talu 968 065 rubla väärtuses, siis 1862.—1866. a. aga müüdi juba 2010 talu 7 564 930 rubla väärtuses ja 1867.—1871. a. 4318 talu 13 938 894 rubla väärtuses¹⁹⁸⁾. Juba needki üldarvud näitavad küllaltki kujukalt, kui laiaulatuselise murrangu tõi küla majanduslikku olukorda talude-ostu areng 60-ndail aastail.

Kui see areng ühest küljest oli tingitud majanduslikest tegureist¹⁹⁹⁾, siis samal ajal olid siin eriti pingsalt mõjumas poliitilised ajendid. Pärast Vene suurt agraarreformi 1861. a. tundus Liivimaa rüütelkonnal pind jalge all eriti kõikuv. Ühelt poolt kohalikkude pärisrahvaste tõusev aktiivsus, teiselt poolt aga veel efektselt mõjuv vene natsionalistlike ringkondade rünnakumeeleolu Balti erikorra suhtes ähvardasid tuua muutusi ka Liivimaa agraarkorda. Ja rüütelkonna heasoovlikud sõbrad pealinnas valitsuse ringkonnis püüdsid küllalt kaugelenägelikult manitseda tema esindust vajalikele sammudele, et nende kaudu vältida suurema ulatusega reforme, mis oleksid võinud aadlit tabada valusamini. See polnud keegi muu kui Vene rahaminister M. v. Reutern, kes ühe seesuguse sammuna soovitas Liivimaa maamarssalile veebruari alul 1864, et kohalikud mõisnikud püüdku

¹⁹⁵⁾ Kogutud Akadeemilise Ajaloo-Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi Ajalootoimkonna ülesandel stipendiaatide poolt nende aruannetes EKIA-s.

¹⁹⁶⁾ Nii näiteks rendihindade tõusu Fr. v. Jung-Stillling, m. t., lk. 11—12. Keskmiselt oli Liivimaal rendihind taairilt 1853./54. majandusaastal 3,97 rublat, 1868./69. a. 6,62 rublat. Rendi ülemäärad tõusid enam kui kahekordseks, olles Liivimaa Eesti alal 1853/54 — 4 rublat taairilt, 1868/69 aga 8—10 rublat.

¹⁹⁷⁾ Fr. v. Jung-Stillling, m. t., lk. 8.

¹⁹⁸⁾ A. Tobien, Die Agrarverfassung des livländischen Festlandes, — Baltische Wochenschrift 1906, nr. 15, lk. 128.

¹⁹⁹⁾ Vrd. N. Köstner, Teo-orjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Liivimaal; Tartu 1927, lk. 58.

nii palju ja nii ruttu kui võimalik kiirustada taludemüüki²⁰⁰). Kaalutlus, sel puhul puhtpoliitiline, lähtus ainult aadli huvidest. Minister konstateeris pealinna poliitilistes ringkondades tugevat kavatsust laiendada Vene agraarreformi ka Balti provintsidele. Seni oldavat küll veel Vene asjadega niivõrt rakkes, et Balti küsimused lükkuvat mõneks ajaks edasi. Kui nüüd vahepeal Balti kubermangudes suudetakse taludemüüki võimalikult jõudsasti edasi arendada, siis loodavat sellega hoopis uus olukord. Vaevalt hakkaks siis valitsus soodsamalt võimaldama maa saamist neile talupoegadele, kes seni veel maata. Maamarssal Lieven kuulatas 1864. a. kevadtalvel Peterburis teistegi mõjukate võimukandjate arvamusi Liivimaa agraarküsimuse kohta. Oli oluline, et ka siseminister Valujev soovitas Liivimaa rüütelkonnal midagi ette võtta, mis oleks vajalikuks suitskatteks kohalikele agraaroludele vene rahvuslike ringkondade rünnakute vastu²⁰¹).

Nende soovitude eeldusel andiski Liivimaa maapäev märtsis 1864 kohalikele mõisnikele parooli: rutatagu talude müümisega! See tõusis nüüd äkki puhtpoliitisel taustal teravaks päevaküsimuseks paljudes Liivimaa külades. Selle parooli mõjul lasti ka Viljandimaal suuremal määral kui mujal Lõuna-Eestis 1864. a. suvel talusid müügile. Tüüpilisteks näideteks sellelt alalt oli taludemüügi väljakuulutamise Suure-Kõpu ja Puiatu kogukonnas, mida vaatlesime eespool üksikasjalisemalt²⁰²). See ajas senised talurentnikud ärevusse.

Talupoeg on alati tahtnud saada oma haritava maa omanikuks. Ometi ei tähendanud see veel sugugi, nagu oleks taludemüük olnud alul mingiks teretulnud nähtuseks. Just ümberpöörduvalt, talupojad seisid kõikjal käte ja jalgadega sellele vastu. Taludemüüki, mis oli alul hoopis uus ning tundmatu asi, peeti mingiks väga kahtlaseks ja salakavalaks võtteks mõisnikkude poolt. Seegi seik on jätnud jälgi lõpmatus hulgas rahvamälestistes. Senisel rentnikul, kel isiklikult puudus vajalikul määral sularaha, käis taluost üle jõu või ähvardas teda sellise kuristikulise välja-vaatega, et ta ei näinud sellest mingit ülepääsu.

Iseloomuliselt kaevatakse sel puhul Suure-Kõpu talupoegade palvekirjas keisrile 1864. a. suvel²⁰³):

„Kuida võib meil vaestel, kes sure orjusse ja makso läbbi verri-vaeseks olleme tehtud ja kellel midagi varrandust ei olle võimalik kogoda olnud, ühhe nii alva maa eest, kui meil on, üht nisuggust hirmust ja kuulmata hinda maksta ja kuida voime ommale ja omma lastele üht

²⁰⁰) Keskustelu minister Reuterni ja maamarssal vürst Lieveni vahel 5. II 1864, — Lieveni päevik, lk. 7—8.

²⁰¹) Lieveni päevik, lk. 19 jj.

²⁰²) Vt. E. Kirjandus 1934, lk. 344 jj. Vrd. ka Suure-Kõpu mõisa-valitseja Fr. v. Stryk — Pärnumaa IV jaoskonna kihelkonnakohtule 15. IX 1864, — sama kihelkonnakohtu arhiv, tmk. K./nr. 1144 (1864), ERKA.

²⁰³) Suure-Kõpu talupojad — keisrile 1. VII 1864, — Pärnumaa IV jaosk. kihelkonnakohtu arhiv, tmk. K./nr. 1144 (1864), ERKA.

uisuggust suurt võlga, kus meie mitme põlveni ehk ka iggaveste mõisnikude võlgnikuks ja orjaks peame jäma, — kaela võtta? — Meie teame selgeste, et selle ma ostmisse jures keik essimesse aastaga pankrotti ja seläbbi ka sest ostetud maast ilma peame jäma. — Meie olleme paraego ühhes vägga sures kimbatusses ja üsna kahhe keigesurema hädda vahhel. — Nisuggune ostminne on meil vaesuse pärrast koggoni üks võimata assi ja selle ähvartud välja viskamisse läbbi peame need keige omma ello aal nähtud vaeva läbbi tännini kinnipeetud vanna-vannemate pärrandus ja õigus ühhe hobia ilma tassomata kautama. — Kuida voime ja mikspärrast peame meie omma mõisniko ahnusse pärrast üht nisuurt üllekohhut kannatama ja kuhho peame nüüd oma vamilga minnema?”

Nii kaebav taludemüügi tagajärjel maast lahtikangutatud talunikkudekiht ongi eriti liikvel 60-ndate aastate palvekirjade-aktsioones. Just selle kihi seisukohalt ongi sõnastatud nõuded palvekirjades, eriti 1865. a. novembri- ja detsembrikuu rühmas: pandagu talude ost-müük seisma kuni õiglasema maamõõtmiseni või antagu kohalt lahkuvale peremehele, kelle talu müüakse teisele, korralik kahjutasu. Sellesse kihti kuulub ka enamik üksikpalvekirjade esitajaid, nende hulgas kõige tüüpilisemalt oma kohtadest ilma jäänud Võrumaa talunikud, kes 1867. a. alul pöördusid palvega suurvürst Konstantin Nikolajevitši poole.

Nende sega- ja raharendile siirdumisest ning taludemüügi arengust tingitud kriisinähtuste mõju avaldus ka 1864. a. sügiseses suurpalvekirjas. Kui siin ei palutud taludemüügi seismapanekut ega seatud esikohale talust lahkuvale rentnikule kahjutasu andmise küsimus, nagu see esines hilisemais, enam talupoegade endi osavõttel koostatud palvekirjades, siis oli see tõenäoselt tingitud selle palvekirja koostamisel suuremat osa etendanud haritud juhtide mõjust.

Agraarolude korraldamise alal taotles 9. novembri märgukiri talumaa üldist kindlustamist ainult talupoegadele. Talude müügi- ja rendihinnad pidi kindlaks määratama valitsusvõimude poolt „parajas“ ulatuses. Seni kui see polnud teostunud, pidi olema keelatud rendihindu tõsta, samuti seniseid peremehi nende kohtadelt ära ajada. Erilise rõhuga nõuti teoorjuse kaotamist. Ja lõppeks paluti taludele juurdelõikeid turba- ja metsamaade näol.

Need nõuded olid ilmselt talunikkudekihi huvides. Aga palvekirjade-aktsioonest võttis osa ka sulaseid ja vabadikke. Oma eripalvekirjadega esinesid nad novembris 1865. Kuid oma erisoove, nagu nägime, neil polnud. Nad toetasid, kuigi omlt omalt seisukohalt, ainult talunikkudekihi nõudeid. Ja et nende palvekirjade koostamine toimus samas „kantseleis“, kus talunikkudegi oma, ja võib-olla just viimaste algatusel, siis jäi sulasrahvas oma eneseavaldusis üldiselt veel täiesti taluperemeeste sotsiaalse ideoloogia mõju alla.

Nõnda polnud lood ometi mitte kõikjal. Kohati tungis sulastegi sotsiaalne kihiteadvus päevavalgele. Ja küllaltki markantselt. Sellest on allikais säilinud küll üsna väheseid jälgi, kuid

need on seda tähelepanuväärsemad tollaegses, oma sotsiaalselt vaadestikult vähe diferentseerunud külaühiskonnas.

1864. a. suvel oli Peterburis käinud ka Vana-Kariste maata-meeste esindajaid — Peeter Raud ja Hans Laos²⁰⁴). Teiskord-selt ilmusid nad pealinna s. a. novembris, parajasti ajal, kui oli lähenemas eesti talupoegade suursaatkonna vastuvõtt keisri juu-res. Rauda ja Laose aktsioonid olid täiesti iseseisvad, täiesti la-hus teiste talupoegade kollektiivirütusest. Oma palvekirjagi olid nad ise koostanud ja keegi kantseleiametnik Peterburis oli selle viimistelnud, puhtale kirjutanud ja nähtavasti ka vene keelde tõl-kinud. 24 kogukonna märgukirja esitamise kavatsusest olid nad kuulnud alles Peterburis. Nende oma kogukond polnud selles osaline. A. Peterson oli neid pealinnas tutvustanud kollektiiv-palvekirja mõne punktiga. Nad olid nendega nõus olnud ja see-tõttu võtnud osa ka suursaatkonnast audientsil keisri juures 9. novembril.

Nii tunnistasid Raud ja Laos hiljemini Viljandi maakohtus ülekuulamisel²⁰⁵). Kui sealsamas neilt aru päriti üksikute suur-palvekirja punktide kohta, mille esitamisest nad olid osa võtnud, rõhutasid nad, et neil olevat kaevata küll oma taluperemeeste, mitte aga mõisnikkude üle. Palvekirja viie esimese punkti kohta — neist neli käsitlesid agraarolusid, viies nõudis talurahva kogukon-nakorralduse vabastamist mõisnikkude järelevalve alt — seletasid nad, et need üldse ei vastavat nende huvidele. 6. punkti — koh-tureformi kohta — nad pooldasid, lootes, et selle teostamisel ar-vestatakse ka maatarahva soove. Samuti leidis nende pooldamist ka eesti keele tarvituselevõtt kohtute kirjalikus asjaajamises ja talupoegadele õiguse andmine ajada oma asju advokaatide kaudu (7. ja 8. punkt). Punkt 9-nda vastu, milles nõuti kaitset talu-poegade saadikuile, keelemeestele ja palvekirjade kirjutajaile, ei tundnud Vana-Kariste maatameeste esindajad huvi. Ihunuhtluse kaotamise nõude puhul (p. 10) soovisid nad, et seda õigust ei oleks kogukonnakohtutel, mis koosnesid ju ainult perem meestest. 11. ja 12. punkt — kirikuõpetajate valimiskorra ja maarahvakoo-lide haridusministeeriumile allutamise kohta — olid meestele vöö-rad. Nad soovisid ainult, et rahvakoolis antaks võimalus õppida vene keelt. 13. ja 14. punkti, milles paluti, et eesti keeles lubataks trükkida tsensuurivabalt kõike seda, mis saksa keeleski, ja et kohalikkude olude korraldamiseks määrataks vene ametnikest koos-nev komisjon, pidasid vanakristlased vastuvõetavaks.

Nende Vana-Kariste maatameeste esindajate avaldustes ka-jastus õigegi terav vastuolu talunikkudekihi vastu. Kuid üldiselt

²⁰⁴) Vrd. Liivimaa kuberner — Viljandi sillakohtule 17. XII 1866, nr. 11175, — LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

²⁰⁵) Viljandi maakohtu juurdlusprotokoll 31. VII 1865, — VlnMka, tmk. nr. 159 (1865).

jäid sulased ja vabadikud, niipalju kui nad osa võtsid palvekirjade-aktsioonest, talunikkude mõju alla.

Kogu liikumist kandsid eeskätt talunikkudekihi huvid. Aga selles hakkasid juba algusest peale osa etendama ka haritud tegelased juhtidena ja abistajaina. See oli esmakordne nähtus eesti rahva ajaloos, et tema massiaktsioones esinesid ka tema enda keskelt võrsunud haritud juhid. See tähistas uut pöördepunkti, avas sootuks uue lehekülje eesti talupoegade võitluste ajaloos.

Haritud juhtide osa.

Kuidas talupoegade sotsiaalne liikumine oleks kujunenud ka Lõuna-Eestis, kui sel oleksid puudunud oma haritud juhid, see on meile aimatav õige kaugeleulatuvais üksikasjus. See oleks kahtlemata olnud vägagi sarnane tolle käärimisstseeniga, mida on kirjeldanud valitsevaile võimudele teenistusagar „Roela valla koolmeister ja Kogukonna kohto kirjutaja Prits Willmann“ 17. juunil 1867²⁰⁶). See stseen toimus Põhja-Eesti alal Roela kogukonnaš, Viru-Jaagupi kihelkonnas, kus rahuldamata ja rahutute talupoegade omapead toimuvaid sotsiaalseid otsinguid polnud juhtimas mingi juhi käsi. Ja selle kirjeldus Prits Willmanni poolt esitab sellise käärimise otse klassilist pilti, mis põhjustab selle üksikasjalisema esitamise ka siin.

15. juunil 1867 enne lõunat nähti Roela koolimaja ees männiku all „üks hulk mehhi“, kes omavahel pidasid millegi üle nõu. Keskpäeval mehed kadusid. Kella kolme paiku ilmusid nad uuesti. Neist kolm — Mardi talu peremees Tõnu Põiklik ja kaks vallavolinikku — tulid kirjutaja-koolmeistri juurde ja seletasid: „Siin räägivad et keik teised vallad on ennast kirjutanud ilma et tarvis Mõisa politsei ehk üllevaatja kohto lubba, ja tullevad keik koggovald kokko ilma üllevaatja kohto ja talitaja lubbata.“ Mehed kõnelesid edasi, et talitaja tõrkuvat valda kokku kutsu- mast: „lähhab ärra meie eest, ja peab sedda meie räkimist narri juttuks, meie tahhame tedda lahti lasta.“

Kui kirjutaja meeste ebamäärasest soovist aru saamata pärib: „Mis teie siis tahhate?“ — vastatakse: „Keik teised vallad on ennast siin ümber kaudu kirjutanud, ja meie tahhame ka ennast kirjutada...“ Ja et kohati, näiteks Kulinal, on mõisnikud selle „üleskirjutamise“ vastu, siis arvatakse: „Jo neil sakstel ikka üks assi on, miks naad muido selle vasta on.“

Kirjutaja tõrgub kirjutamast ilma vallatalitajata ja vastava käsuta. Mehed nuruvad edasi: „Vinni mees [keegi Hantsu nimeline, muide mees- tele tundmata], kes Peterburis käis, ja kell seadusse ramat on, se on mitto käsko saatnud Roela valda, Kubja Jago ja Jürna Janiga, agga need põlle mitte käsko annud, nüüd panneb Vinni mees nimeks, et ühtki meest ei tulle Roela vallast temma jure... Jani pävast lähheb kirjutus ärra. — Siis ei sa neid ennamb kirjutatud.“

Kirjutaja soovitab tuua „Vinni mehelt“ „seaduse raamat“. Mehed aga vastu: „Sedda ramatud ei anna temma kellegi kätte, kust se ramat temmale antud, sealt on kovvast kelatud, et ei pea kellegi kätte andma.“

Kaks päeva hiljemini, 17. juunil oli kohtumajja ja selle ümber ilmunud palju rahvast. Kohale oli kutsutud ka valla talitaja, peale tema ka

²⁰⁶) EKKK, tmk. nr. 25 (1867).

peakohtumees ja mõned volimehed. Talitaja ühes teiste valla ametmeestega oli sunnitud avama ametliku koosoleku, mis kestis kella 3—8 p. l.

Prits Willmann kirjutab edasi: „Kohto tuppa minnes oli keik te rahvast täis, 137 meest. Perremeeste liikist. Sullaste liikist ja Vabbatmeeste liikist ollid kokko tulnud ilma käsuta, naesed ja poisikessed arvamatta.“

Vallatalitaja Mihkel Jürna püüab jõuda selgusele, mis see „üleskirjutamise“ nõu peaks tähendama. Talle vastatakse kooris: „Meie ei tea ükski kust se nõu tulnud, meie olleme kuulnud, teised vallad on kokko tulnud, meie tullime ka, keik ühhes kous!“ Küsimusele, mida nad siis õieti tahavad, järgneb jälle vastus kooris: „Meie tahhame endid lasta kirjutada, ja nimmed kirja panna.“ Vallavalitsus puikleb vastu, ei taha kirjutada, ei saa aru, milleks seda teha, ei tea, kuidas seda teha jne. Vastatakse: pandagu aga nimed kirja ja viidagu „Laekvere kontori“ — „seal kirjutakse ueste ja õiete. Teised vallad on nõnda teinud“.

Mass nõuab järeleandmatult „kirjutamist“. Kui siis kirjutaja küsib, et kes soovib lasta end kõigepealt üles kirjutada, vastatakse: „Talitaja!“ See keeldub. Edasi nimetatakse järjekorras teiste vallaametnikkude nimesid. Kõik keelduvad. Olukord ähvardab kujuneda hoopis koomiliseks: nõutakse küll suure ägedusega „üleskirjutamist“, kuid keegi ei julge lasta algust teha, poetakse vallaametnikkude selja taha. Kogu ürituse üks ninamehi Tõnu Põiklik astub nüüd vahele, „annab siis kohto laua jures, keige vallakoggo ees, kui olleks temma keige vallavanemb, käsko, kui tallitajad ei lasse, siis peavad vollimehed ommad nimmed keige enne laskma kirja panna“. Mõned tahavad teada, mis seadus ütleb, teised jälle vastu: „Mis sitta seadussest vadata, sedda möda teie ommeti ei tee.“ Talitaja annab nõu saata koosolekult kolm esindajat „ülemaatja kohtusse“ pärima, kuidas toimida. Kaks vabadiKKu vastavad: „Mis veel kohtust otsust ootma, mis teie seisate selle vastu, — nimmed peavad kirja sama, sedda teame egga kohtust meile lubba anta, meie teme isse.“

Õhkkond läheb aina tulisemaks. Kirjutaja ähvardab mõnda meest kõrgema kohtuga. Juba hüütakse ärevalt rahva seast: „Ei siin olleks muud kui tuld vaja.“ Talitaja Mihkel Jürna, nähes, „et se mässamine suremaks kippus minnema, ja rahvas ei tahnud heaga koju minna“, käskis nüüd kirjutajal nimed kirja panna.

Kirjutaja sai üles kirjutada 7 peremeest, kel oli sooviks: kolmel „suure kontori al“, ühel „suurte revisioni“, kahel „krono revisioni“ ja ühel „senna kuhho teisedki“.

Üleskirjutamise ajal hakkas keegi rahva keskel kihutama: „Se kirjutus on keik kiuste pärrast, temma panneb kirja mis igga üks ütleb, ta peab ühte viisi kirjutama, ei prugi küssida mis keski tahhab, panne agga nimme kirja!“ Kirjutaja toimiski siis nõnda, mispeale rahvas läks laiali²⁰⁷⁾.

See Prits Willmanni poolt jäädvustatud olustikuline pilt käärivate talupoegade eneseavaldusest ei esita mingit haruldast juhtumit, vaid on otse tüüpiline nende alade kohta, kus poliitiliselt vähekögenud rahvas oma olukorra parandamist taotelles ja selles abi otsides oli jäetud omaette, ilma avarama silmaringiga juhtideta. Esitatud stseenis avaldunud mass oli veel vägagi pri-

²⁰⁷⁾ Kirjutaja teatas siis kõigest juhtunust, mille ta oli oma poolt hoolsalt protokollinud, kohalikule — Maa-Virumaa adrakohtunikule ja palus abi, „enne kui se valde ja tühja rahhoriKKuja juttode läbbi ärra üksitud rahvas suremad mässamist savad teggema sest sallaaja mässamisid on kuulda pea keige Jakopi kihhelkonna valdades“.

mitiivse poliitilise arengu tasemel. Tal oli küll kirklik ja visa rahe saavutada oma olukorra paranemist, kusjuures tema poliitiline meelsus rajanes tavalisel umbusaldusel ja kartusel „sakste“ vastu, teisest küljest aga kõikumatul usul ning lootusel „Peterburist tulnud seaduse raamatu“, „suure kontori“, „suure revisjoni“, „kroonu revisjoni“, lühidalt riigivõimu ja keisri peale. Aga samal ajal oli tema poliitiline orienteerumatus ja kirjaoskamatus veel niivõrt suur, et ta jäi kimbatusse oma lähemategi hädade ja vajaduste sõnastamisega, kõnelemata ulatuslikumaist sel alal. Ja oma „üleskirjutamise“ nõudmisel ei olnud tal veel vähemutki selgust selle tähenduses, sündigu see siis „Laekvere kontori“ kaudu või otseselt „suure kontori“ alla või „suurde revisjoni“ või lõppeks „sinna, kuhu teisedki“. Sellise massi käärimine pidi kujunema paratamatult mingisuguseks „suundliikumiseks“ ilma kindlama, teadlikuma ja perspektiivikama programmita.

Kui me aga samal ajastul Lõuna-Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioones näeme hoopis teissugust rahva massilise eneseavalduse pilti, siis oli selle olulisemaks põhjuseks tõsiasi, et sel liikumisel ei puudunud oma haritud juhid. Aga ka talupoeglik rahvamass ise oli Lõuna-Eestis mõnevõrra teissugune kui Tallin-namaal. Küll samasuguse poliitilise meelsusega omas ta aga märksa suuremaid ühiskondlikke kogemusi. Neid oli ta rohkesti saanud just viimasest eelnenud käärimisest, mis 40-ndail aastail, umbes poolteist aastakümnet enne nüüdset liikumist, polnud jät-nud haaramata ühtegi kogukonda Lõuna-Eestis. See käärimine ühes oma kestvate tagajärgedega kiriklikul alal oli kasvatanud talupoegades poliitilist tähelepanelikkust ja juurdlusvaimu, oli orienteerinud teda paremini valitseva olukorra eri tegureis, oli talle õpetanud ka mõnevõrra moodsamat sotsiaalse liikumise tehnikat. Aga sellest kõigest oli siiski vähe, et esile kutsuda sellist sotsiaalpoliitilist liikumist, nagu see esineb 60-ndate aastate palvekirjade-aktsioones, eriti selle keskuses seisva 1864. a. sügisese suursaatkonna ürituses.

Nagu nende aktsioonide tekke ja kujunemise vaatlus näitab, kasvasid nad välja talupoegade kohalikest hädadest ja nende kõrvaldamiseks vajalikeks peetud reformide taotlusest. Siin oli kogu liikumise juur. Ja seda kandvat talupoegade-massi huvitas eeskätt just see, kuidas parandada oma konkreetset olukorda. Esmajärgulise tähtsusega oli talle agraarküsimus tema kohalikus ulatuses. Sagedad „tõe ja õiguse otsimised“ mõisniku ja kohalikkude selle maailma vägevate vastu ametiasutiste kaudu, alates mõisavalitsusega ja lõpetades õuekohtu ning kuberneriga, olid talupojale ammugi selgeks teinud, et tema on ikka allajäävaks pooleks. Siit tulenevad siis ka kõik tema nõudmised õigusolude reformi alal. Umbusaldus kohalikkude ametivõimude vastu põhjustas teda soovima ka „vene komisjoni“. Kui see nõue, mis avaldatud ka 1864. a. 9. novembri palvekirjas, tundus Liivimaa

ametivõimudele suure üllatusena, mingi väljastpoolt sisse toodud võõrkehana, oli ta oma olemuses pärit just talupoegade ridadest: Viljandis kohtuvõimude poolt 1864. a. palvekirjade-aktsioonide puhul massiliselt ülekuulatud talupojad, vähesed erandid välja arvatud, võtsid selle täiesti omaks. Ja hiljemini korrati seda nõuet ikka ja jälle järgnevais palvekirjades.

Agasamade talupoegade huvi oli kindlasti märksa vähem pinev eesti keele, kirikuõpetajate valimiskorra, rahvakooli valitsemiskorralduse kohta; nagu nad esinesid 1864. a. sügiseses kollektiivmärgukirjas. On iseloomulik, et hiljemini esitatud palvekirjades, ka neis, mille koostamisel tegevad olid vennad Petersonid, viimatimainitud nõudeid peaaegu kunagi ei korrata. Pearõhk langes neis alati algelisemaile ja palujate seisukohalt olulisemaile küsimustele, mis olid pärit otseselt kohalikkude agraar- ja õigusolude alalt. Ja seal, kus talupojad teotsesid täiesti omal käel, ilma teadlikumate juhtideta, tuli see joon eriti eredalt esile, nagu võrumaalaste palvekirjades 28. jaanuarist 1867.

Nõuded keele, kiriku ja rahvakooli alal olid 9. novembri märgukirja ja kogu liikumise juurde toodud haritlaste poolt. Ja just nende nõuete kaudu tõusis 1864. a. sügise kollektiivmärgukirja aktsioon üle kitsama talunikkudekihi piiride ja kujunes juba rahvuslikuks ürituseks.

Üksikute juhtide eriosa.

Kes haritlasist oli aga nende nõuete autor? Oli see J. Köler, A. Peterson või keegi muu? Üksikasjalise täpsusega ei saa seda küsimust enam otsustada. Aga kolm punkti 9. novembri märgukirjast — 7, 11 ja 13, mis käivad eesti keele ja kirikuõpetajate valimiskorra kohta, on väga lähedased neile mõtetele ja nagu tuletatud nendest, mis juba 1864. a. aprillis on kirja pandud Holstre-Pulleritsu koolmeistri J. Adamsoni poolt²⁰⁸). On muidugi iseküsimus, mida praegu juba raske lahendada, kui palju neist mõtteist oli tekkinud Adamsoni enda peas ja kui palju oli saadud mõtetevahetusest teiste tegelastega. Need oma aja kohta väga tähelepanuväärsed mõtted J. Adamsoni kirjuti- ses käivad oma olulisemais osades järgmiselt:

„Eestlased said kül priiks lastud, agga nende keel on tännapävani pärris-põlve sisse jäetud, se on üks surma haav, Temma ihho ja vaimokülgis, mis Tedda kelab, keige tarkusse ja tundmisse sees mu rahva visil eddasi minnemast. — Saksa keel on üksi meie maal suur võimus ja mele-vald, temma on üksi se vallitseja keel — sedda õigust hoiavad saksad küünde ja hammastega kovvaste kinni — ja ei tahhu eesti-keelele mingisuggust õigust anda — nende sovimine on, et eesti-keel koggoni ärra-surreks; — ehk kül Eesti-keel se suurem õigus peaks

²⁰⁸) „Lissa-kirri. Eesti-keel“, dat. 22. apr. 1864, — Köleri kirjakogu, EKIA.

ollema, sest et Eesti-keel mitto sadda aastad, enne kui saksad veel sedda maad ja rahvast tundsidgi, on siin vallitsenud, ning se on selle rahva ja kele pärris-maa — agga saksad, kes peale 600 aasta eest meie maale tullid, meid risti-innimesseks teggema, mis nad parrako Jummal tulle ja mõegaga tallitasid — selle pühha katte al, on nemmad keik meie maad ja õigusd enneste kätte risunud, ja ei olle meile middagi ennem järrele jätnud, nüüd tahtvad nemmad kavvalussega ka meie keelt ärra-kautada, — ja eestlased keik saksaks ümber-muta, et neil surem õigus meid olleks pinata — mis ommeti üks tühhi mõtleminne on, ja iai ei või korda minna. — Saksa keli on kirriko ramatud, saksa keli keik kohto kirjad — saksa keli studerivad keik Eesti-rahva kirriko õppetajad, kohto herrad ja arstid — saksa keli tullevad ka keik Keiserlikud „Kässud“, selle pärrast ka eesti rahva eest katte alla jävad. — Sedda vatame allati kurva süddamega, kui näeme, et õppetaja ammeti Kandidatid, Universiteti pealt tulles mõnni mitte üks ainus sanna eesti keelt ei mõista — noh nüüd on kohta tarvis, ei või parrata, peab õppima hakkama, ning aasta ehk kahhe pärrast on jubba eesti-rahva õppetaja peab eestlastele Jummal sanna kulutama ja eesti kolide eest hooft kandma — võib küil igga mõistlik innimenne arvata, kui pudulest keelt nisuggused mehhed rägivad ja ei või sedda 10-ne aasta sees ka mitte pohjani selgeste tundma õppida, sest et nende igga-pävane ello ja räkiminne saksa kele sees on, ning sellepärrast rahva ello-viis ja keel pohjani tundmata jääb. — Ehk siis tulleb neil nisuggune valle-mõtleninne: „Õppiko eestlased keik saksa keelt, siis polle meil ennem kele-õppimisega tarvis vaeva nähha.“ — Ütleb ehk mõnni: mis pärrast eestlased ommale nisuggused, kes selgeste eesti keelt ei moista, õppetajaks võtavad? selle peale kostan: eesti rahval ei olle õppetaja vallitsemisse jures mingisuggust õigust — moisnikud võttavad sedda vasto, kes nende mele järrele on — ehk nemmad küil isse need keige laisemad kirriko käiad ja mõnned veel mitmel aastal suggugi kirriko egga lauale ei lähha. — Mõnned jälle mõtlevad: eestlased on tuimad ja holetumad, ei viitsi õppida et nende omma seas mehhed olleks leida, kes õppetaja ammeti peale kõlbaks, se polle jälle tõssi — vaesus kelab neid õppimast — ja kui mõnni peaks seas ka ollema, kes omma last jõuab nenda kaugele kolitada — siis peab ikka üksnes saksa keli õppima — ja kui ta omma õppimisse aega on lõppetanud, siis on temma emma keel jubba peagi ärra kaddunud peab jälle ueste õppima hakkama. — Veel palju vaesem luggo on kohto herradega, need ei moista egga õppi eesti keelt nipaljogi kui kirriko õppetajad — ja ommeti peavad need sammad mehhed rahva õigusse-mõistjad ollema — mõnnikord ka ello ja surma vahhel kohhut mõistma.

Rahval on ka omma suggust lubba kohto-mõistjad vallitseda koggokonna kohtus keik eestlased, kihhelkonna ja Kreis-kohtus mõisnikude abbiks — need ei või seal omma rahvale middagi suremad abbi sata, sest et keik kohto kirjad saksa keeles kirjutakse ja üllemalt poolt keik Keiserlikud kässud ja kulutussed nendasamuti saksa keli tullevad, kellest nemmad sannakestgi ei mõista, vaid peavad agga sellega rahho jäma, mis teised neile seal ette ütlevad, olgu se siis õige ehk mitte!! —

Koggokonna kohtudele, kuş täieste eestlased kohto mõistjad on, tullevad ka keik üllema kohtude polest sadetud kirjad, kässud ja küssimised saksa keli — ja peavad nendasamuti ka jälle ärra-vastatud sama — siis peab iggal koggokonna kohtul üks kirjutaja ollema, kes saksa keelt mõistab, sellepärrast suurt palka küssib — see peab siis kohtomeeste su ja kässi ollema, agga Jummal parrako! missuggune su ja kässi — vägga pissut on neid kirjutajaid, kedda tohhib ja võib uskuda. — Sest et kirjutajad üksi üllema kohtude pealt sadetud kirjad mõistavad luggeda, se teeb neid nenda uhkeks, et nad kohtomeestest ennem middagi luggo ei tahha piddada ja tahtvad et kohto mehhed küi nende

sanna-kuuljad allamad ja kasso-täitjad peavad ollema, kes mõnes kohhas mütsigi ei tohhi kirjutaja ees laske peas olla. — Tännini on koggokonna kohto kirjutajad ennamiste keik Hopmannid ja mõisa vallitsejad olnud — sellepärast on neil kohto-meeste ja rahva ülle vägga suur võimus — needsammad mehhed on need pinamise riistad, kellega mõisnikud vaest Eesti-rahvast, ni mitto sadda aastad on pinanud. — Kui üllema kohtule üks vastamise kirri tulleb sata, kirjutaja kirjutab sedda saksakeii valmis, ütleb: „Johan, Peter ja Hans, tulge kirjutage nüüd omma nimmed alla“. — Siis peavad kohtu mehhed ühhe võera keli kirjale, kellest nad isse sannakestgi ei mõista, isse ennese ehk valla nimmei alla kirjutama — sel visil võib innimenne ennast, ilma omma ennese teadmata teise pärris orjaks ärra kinkida. — Oh meie armas eesti keel, millal saad sinna ommale priust!!! — Vägga vägga tarvis olleks, kui need mehhed, kes eesti rahvale Jummal sanna kulutavad, nende kohtomõistjad ja arstid peavad ollema, Universiteti pealt tulles jubba selgeste eesti keelt mõistaks; se võiks agga siis Eestlastele sedda ello jõudo anda, et nad keigis õppimisses, tarkusse ja tundmissega mu rahva visil eddasi lähaks. —

Agga ni kaua, kui saksad Gimnasiumides ja Universiteti peal eesti keelele maad ei anna, ja ka keik kohtu ja kirriko kirjad rahva omma keles ei sa kirjutud — ei või eesti rahvas ial omma õppimisega eddasi minna, vaid jääb ikka kui üks kiddur pu, mis kül haljendab, agga ial sedda jõudo ei olle kasvada. —

Se on üks õige immeks pannemisse väärt assi, et keik meie Sure Keisri Herra armo teod Venne, Some ja Pola rahvale meie eest katte alla pantakse — Saksa Seitungid tohhivad keik selgeste räkida, agga eesti Seitungid peavad omma suud kinni piddama, nad võivad kül Keisri armust räkida — agga Keisri armo teod mitte nimmetada — eks se ei pea keige eestlaste süddamed sakste ja nende Censoride vasto vihhas põlema aeama.“

Tsiteeritud J. Adamsoni kirjutise põhjal saame lähemait jälile, kust on pärit kolm olulist, üldrahvuslikumat ilmet kandvat punkti 1864. a. 9. novembri märgukirjas (p. 7, 11 ja 13). Samade nõuete rühma kuulub ka märgukirja 12. punkt, milles soovitatakse maarahvakoolide allutamist riigi haridusministeeriumile ja neis vene keele õpetamise suurendamist. See nõue oli üldiselt kindlasti rahvapärane ja sai hiljemini ärkamisaja üheks olulisemaks kultuurpoliitiliseks taotluseks.

Kirikuõpetajate ja mõisnikkude rusuv eestkoste maarahvakooli valitsemisel tegi selle taotluse algelistegi rahvuslike emantsipatsioonipüüete tõukel otse möödapäästamatuks nõudeks. Kuid 1864. a. oli ta veel värske ja alles sünnitusvaludes. Tema tekkimine ja sõnastamine toimus ühenduses äsja päevakorda tõusnud Eesti Aleksandri-kooli asutamise mõttega. Juba esimesed selle mõtte teostamiseks astatud sammud näitasid päevselgelt, et kohalik maakoolivalitsus püüdis eemaldada kogu üritusest asutajate juhtiva osa ja saada see enese kätte. See tõttu kerkis juba 1863. a. novembris H. Wühner'i, J. Hurda ja G. Blumberg'i vahelisel nõupidamisel üles kavatsus, allutada asutatav Eesti Aleksandri-kool otseselt haridusministeeriumile. Seda pooldas eriti J. Hurt ja temaga üksmeelselt ja veel rohkemgi Fr.

R. Kreutzwald ning J. Köler²⁰⁹). Ka Viljandimaa koolmeistreist Eesti Aleksandri-kooli mõtte tegelased, eriti J. Adamson ja H. Wühner, olid 1864. a. kevadeks jõudnud kindlale veendumusele, et kooli allutamisel kohalikule kreisi-maakoolivalitsusele võiks olla tagajärjeks, et kavatsetavast õppeasutisest kujuneks ainult vändjas. Kui aga kooli haridusministeeriumile allutamise suunas tuli astuda tegelikke samme, olid need koolmeistrid kohe hirmul, kartes kohaliku maakoolivalitsusega vastamisi minna. H. Wühner arvas, et nad seega „löövad silmnäku peaaegu kogu aadlile ja kõigile pastoritele, kellest meie, koolmeistrid, rohkem sõltume kui sulane oma isandast“²¹⁰). Pärast pikka kõhklemist Viljandimaa koolmeistrite keskel otsustus küsimus 1864. a. suvel Eesti Aleksandri-kooli haridusministeeriumile allutamise kasuks. See oli paratamatu järeldus kohalikkude saksa võimude koolipoliitika. See järeldus põhjustas ka üldnõude maarahvakooli vabastamise alal kirikuõpetajate ja mõisnikkude võimu alt. See võis toimuda ainult sel teel, et kool otseselt allutataks haridusministeeriumile.

Kui eesti talupoegade 60-ndate aastate palvekirjade-aktisioon toetanud haritud tegelased töid liikumise programmi uusi rahvuslikke punkte, siis teisest küljest olid nad juhtivaiks abistajaiks talupoegade endi keskelt välja kasvanud nõuete sõnastamisel ja süstematiseerimisel. Ja sellise koostöö tulemusena koostuski kogu eesti rahvusliku liikumise esimene programm, mille põhilisem osa oli kokku võetud 9. nov. 1864 keisrile esitatud märgukirjas.

See märgukiri oli kollektiivne teos. Ta ehitati talupoegade kokkutoodud ja haritlaste poolt juurdelisatud materjalidest. Tema ehitusmeistreiks olid haritlased. Suurimaks vaevanägijaks oli Aadam Peterson. Ta kujunes kogu liikumisele nagu mingiks sekretariaadi juhiks. Ja kord võtnud endale selle osa, etendas ta selle lõpuni, niikaua kui Liivimaa vägevad, toetatud riigi kesk-võimu esindajaist, lasksid tal vabaduses liikuda. Kõikumata tahtekindlusega, murdumatu eneseväärtuse- ja kohusetundega, poliitiliselt küllaldase orienteerumisvõimega, püsis ta liikumise keskuses kuni oma vägivaldse eemaldamiseni. Ta tõi sellele rahvaliidumisele ohvriks oma isikliku elu sõna otsesemas mõttes. A. Peterson, kelle tegevust senini pole küllaldase rõhuga hinnatud, tuleb paitutada eesti rahvusliku ärkamisliikumise algajastu esirinde juhtide hulka. Tema vend Peeter, vähem algatusvõimene, enam oma vanema venna juhitud kaastööline, pidi samuti lunastama oma kohusefruud andumust rahvaasjale oma isikliku elutee eneseohver-

²⁰⁹) Vrd. J. Hurt — J. Kölerile 26. XI 1863, 7. I 1864, — Köleri kirjakogu, EKIA; Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 26. I ja 5. II 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA; J. Köler — J. Hurdale 25. II ja 3. IV 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA.

²¹⁰) H. Wühner — J. Hurdale 27. IV 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA.

klava purustamisega. Ja kui ta 1878. a. õnnetut surma sai, kirjutas tolleaegne suurim eesti rahvajuht C. R. Jakobson²¹¹): „Vist saavad kõik isamaa pojad vaimus selle mehe haua ääres leinama, kes meie eest palju on pidanud kannatama. Tema mälestus saab Eestirahvale igaveste kalliks jääma, sest tema isamaa-armastus on suurem olnud, kui tema elu-armastus.“ Need sõnad sobivad teenitud järelehüüdeks mõlemaile vendadele. Ja kivimonumente, mis on jäänud neile püstitamata, asendagu järelpõlvede soe ja lugupidav tunnustus vendadele Petersonidele, kes eesti rahvusliku liikumise hälli juures tegid oma elutöö oma aja mõtude suurejoonelises palvekirjade-liikumises.

Sellele liikumisele andis oma osa teisigi kodumaisi haritlasi. Viijandimaa koolmeistreid, olemata selles siiski eriti nähtavad. Petersonide talu külje all elas Holstre-Pulleritsu tagasihoidlik, kuid kultuuritahteline koolmeister Jaan Adamson. Hoolimata oma väikesest haridusest oli ta paljugi järele mõtelnud eesti rahva elusaatuse üle ja otsinud teid selle elujärje tõstmiseks. Vähem poliitiline temperament, oli ta juurelnud eriti rahvuskultuuriliste küsimuste üle. Selle tulemusena oli ta algatanud ja käima pannud Eesti Aleksandri-kooli mõtte. Tema tähelepanekuist ja mõtiskeludest oli sündinud 1864. a. varakevadel ka väike kirjutis eesti keele kohta, mis, nagu nägime, oli materjaliks ka suurmärgukirja koostamisel. Ta oli võimalust mööda kaasalööjaks ja abistajaks ka suursaatkonna organiseerimisel, võttis osa Lubjasaare koosolekust, kus esines kõnega. Tema soe ja mõistev suhtumine Petersonide aktsioonesse püsis hiljemini. Kui A. Peterson 1866. a. sügisel sõitis Peterburisse korraldama oma ja venna protsesse, kirjutas Adamson. Kölerile: „Ma palun ärge jätke P[etersoni] mite ilma abita, kui tema asi langeb, siis ei ole rahval midagi loota, sest rahva asi seisab temaga ühes“²¹²).

J. Adamsoni aktiivne kaaslane Eesti Aleksandri-kooli mõtte arendamisel Tarvasu kõster-kooliõpetaja H. Wühner sai küll ühenduses 1864. a. eesti suursaatkonna üritusega ebameeldivate kimbatuste osaliseks. Tema juures pandi läbiotsiminegi toime. Kuid see oli ilmselt arusaamatus. Wühner oli maksva olukorra suhtes poliitiliselt liiga lojaalne, et kuidagi osa võtta palvekirjade-aktsioonest.

Suuremat aktiivsust võime konstateerida Helme koolmeistri Märt Jakobsoni suhtes. Tema koostatud kirjeldus eesti talurahva olukorra kohta, milles oli sõnastatud ka üksikuid uuendusnõudeid, oli materjaliks ka suurpalvekirja koostamisel. Nagu Adamsongi, esines ka tema Lubjasaare koosolekul kõnega, avaldades nähtavasti samu mõtteid, mis olid kokku võetud tema ülalmainitud kirjutises.

²¹¹) „Sakala“ 1873, nr. 42.

²¹²) J. Adamson — J. Kölerile 9. X 1866, — Köleri kirjakogu, EKIA.

Ka Suure-Jaani köster-kooliõpetaja Joosep Kapp olnud palvekirjade-aktsioonide pooldajate ja õhutajate hulgas²¹³). Võib-olla oligi osalt tema teene, et sellest kihelkonnast oli eriti palju kogukondi andnud oma allkirjad 1864. a. sügisesele kollektiivmürgukirjale.

Väliselt aga jäid koolmeistrid palvekirjade-aktsioonessi eemale. Ükski neist ei võtnud osa Peterburis käinud saatkondadest. Aiusaadavalt ei esine ka ühegi koolmeistri nimi palvekirjade ail. Rahvamälestised teavad jutustada, et koolmeistrid hoidunud teadlikult väljapaistvalt osa võtmast palvekirjade-aktsioonest, kartes oma koha kaotamist²¹⁴). Ja mis jäigi üle meestel, keda „nago kanged viina, mis tahab välja aeada, kardetakse, ja sellepärast kork hästi kõvaste peale voutakse“²¹⁵).

Kodumaa haritlaste tegevuse kõrval tuleb eriti kõrgelt hinnata Peterburi eesti rahvasõprade osavõttu palvekirjade-aktsioonest. Esikohal nende hulgas ja ühena juhtidest kogu liikumises seisab muidugi J. Köler. Ta on kogu liikumise autoriteetsemaid algatajaid ja vaimseid isasid, kes juba varakult pidas palvekirjade-aktsioone tähtsaks taktiliseks võtteks, mille kaudu lootis juhtida vene seltskonna ja poliitiliste ringkondade tähelepanu eesti rahva eluhädadele. Ja selles veendumuses püüdis ta neid aktsioone õhutada, aitas neid organiseerida, abistas Peterburisse ilmunud saadikuid, võttis osa nende palvekirjade redigeerimisest jne. Vähem ideoloogiline juht, enam praktiline abistaja, kujunes ta oma hea ühiskondliku positsiooni ja sidemetega ning poliitilistes olukordades ning suhetes hästi orienteerunud mehena kodumaisele liikumisele nagu miigisuguseks residentiks pealinnas.

Olles alul palvekirjade-aktsioonide algatuslikuks õhutajaks ja innukaks pooldajaks, tõmbus aga Köler hiljemini tagasihoidlikumaks. Juba 1864. a. suursaatkonna fiasko pidi tooma ka temale pettumuse. Ja kui ta hiljemini just ühenduses palvekirjade-liikumiselega sattus poliitiliselt kahtlustatute hulka, oli tal põhjust olla veelgi ettevaatlikum. Seda oma hiljemini tagasitõmbunumat suhtumist märgib Köler ka ise oma autobiograafias²¹⁶). Ta ei eita oma abi rohkearvulistele eesti talupoegade saadikuile. Eestlastel, kel puudusid teised seaduslikud vahendid oma hädade avaldamisks, olnud ju saatkonnad ja märgukirjad sel alal ainsaks teeks. Hiljemini aga soovitanud ta kannatlikumalt oodata, senikui reformid Venes lõplikult on teostatud. Nii toimunud ta ka pärast vallakogukonnaseaduse otsustamist (19. II 1866). Kuid oma abistavat kätt ei tõmmanud ta vajalikul korral nüüdki ta-

²¹³) E. Änilane, st.-ar. ärkamisaja kohta Suure-Jaanis, 1933 (AASA, EKIA), lk. 19.

²¹⁴) Nii J. Adamsoni ja J. Kapp'i kohta. — E. Änilane, viimatitsiteeritud st.-ar., lk. 14, 19.

²¹⁵) J. Adamson — J. Kölerile 9. X 1866, — Köleri kirjakogu, EKIA.

²¹⁶) Russkaja Starina 1886, november, lk. 365.

gasi. Sel puhul, kui A. Peterson 1866. a. sügisel uuesti vangistati, tõusis ka Köler liikvele. Meie ei tea küll tema teistest samudest, kuid mõjuka läti tegelase Chr. Waldemar'iga ja tõenäoselt ka rohkevõimelise vene ajakirjandusliku komandeerija M. Katkov'iga oli ta sündinu puhul küll ühenduses ²¹⁷).

Teiste Peterburi eesti rahvasõprade osa palvekirjade-aktsioon on raske üksikult kinnistada. Kõige tegevamaks meheks J. Köleri kõrval oli küll kindlasti kooliõpetaja Th. Dankmann. Tema sulest oli 24 kogukonna märgukirja tõlge. Samuti tõlkis ta vene keelde enamiku Viljandimaalt päritolevaid märgukirju. Nagu näib, oli vendadel Petersonidel eriti tihe side just temaga. Selle jäälil olid ka ametivõimud, pannes 19. X 1866 läbiotsimise toime tema ja Köleri juures. Kolmandaks tegevamaks meheks oli Fr. Russov ²¹⁸), ilma et meie siiski midagi lähemalt teaksime tema osast. Palvekirjade-aktsioonide lõppjärgul näib nendega kokku puutunud olevat ka C. R. Jakobson ²¹⁹).

Kokku võttes, Viljandimaalt lähtunud palvekirjade-aktsioonid 60-ndail aastail olid üldiselt kohalikkude rahvameeste. — vendade Petersonide, üksikute koolmeistrite, ärksamate talupoegade — ja Peterburi eesti rahvasõprade viljaka koostöö tulemus. Eriti oli seda nende aktsioonide keskuses seisev 1864. a. suursaatkond ja tema poolt keisrile esitatud märgukiri.

See märgukiri, mille saamisluugu oleme võinud jälgida kaunis üksikasjaliselt, on eriti tähtis dokument eesti ärkamisliikumise algjärgust. Selles on esmakordselt süstemaatselt kokku võetud selle liikumise sotsiaal-majanduslikkude ja osalt ka rahvuspoliitiliste nõuete programm radikaalse suuna tegelaste sõnastuses. Selle eriti õnnestunuks ja eluliseks osutunud kokkuvõtu põhijooned jäid püsima läbi kogu ärkamisaja.

Palvekirjade-liikumine eesti „välispoliitilise“ aktsioonina.

Eelnenud vaatlus on näidanud, et 60-ndate aastate palvekirjade-aktsioonid polnud mingi võõrkehaline, kunstlikult sepsitsetud üritus, vaid oli välja kasvanud eesti talunikkudekihi põnevaist eluhädadest. Need aktsioonid olid ühtlasi eesti talupoja traditsioonilise „välispoliitilise orientatsiooni“ avaldus. Nagu varemini korduvalt, nii ka nüüd taoteldi võitluses mõisnikega toetust riigivõimult. See polnud muidugi mingi eestipärane ega rahvuslik nähtus. Nii toimis talurahvas peaaegu kõikjal oma sotsiaalseis liikumistes, mis olid suunatud valitseva aadlivõimu alt pääsemi-

²¹⁷) Vrd. Chr. Waldemar — J. Kölerile 6. II 1867, — Köleri kirjakogu, EKIA.

²¹⁸) Vrd. A. Peterson — H. Hennole 24. XII 1899, — Henno kirjakogu, EKIA.

²¹⁹) Vrd. C. R. Jakobson — J. Adamsonile 12. II 1869, — Adamsoni kirjakogu, EKIA (ära trük. E. Kirjanduses 1913, lk. 126).

seks. Ja ka seal, kus see aadel oli temaga ühisest rahvusest, nagu näiteks kaasaegses Poolas 1863. a. alanud vabadusvõitluse, eriti aga sellele eelnenud ajajärgu kestel. See oli talurahval päris loomuliku sotsiaalpoliitilise instinkti avaldus, oli paratamatuna tunduva liidu taotlus. antagonismis ja võitluses kõiki eluharusid haaranud ning eriti majanduslikult ja sotsiaalselt rõhuva aadlivõimu vastu.

Selle elulise rahvapärase „välispoliitilise orientatsiooni“ võt-sid omaks ka eesti rahvusliku liikumise radikaalse suuna esimesed juhid. Kui selle avaldus keisritruudusena ja -ülistusena ametlikes palvekirjades kujunes mõnikord maotuks ja piirepidamatuks liialduseks, siis polnud see ometi sugugi ainult „diplomaatiline“ eneseväljendus, vaid ka tõsimeelne veendumus. Vaevalt küll tegi A. Peterson silmakirjalist manöövrit, kui ta 1864. a. sügise kollektiivmärgukirja koostamisel kirjutab, nagu nägime, keiser Aleksander II-st kui „parimast, armulikemast, õiglasimast, humanseimast ja õilsaimast valitsejast, kes üldse kunagi on valitsenud ja krooni kandnud“. Samuti polnud tagamõtetega vigurdamine küll seegi, kui sama käsi kirjutab nii superlatiivselt, nagu Uue-Võidu talupoegade samaaegses palvekirjas ²²⁰). : „Jubba koggoni ammo olleme meie üht täieliko ärrapeästmist julgeste ootnud, nenda et meie silmad on pühha Peterburgi Linna pole vaates ärra vässinud, kus meie ainus Ärrapeästja ellab... Oh ilma otsata armoline Rigi Essa, ärra lasse meid, vaesid Eestlassi, Sinno, Sin-nul Suur Keiser, sennikui viimse verretilgani truud ja peale loot-likud lapsed ja sannakulelikud, keigeallandlikumad allamad oma nipaljo Millijonide, nüüd rõõmsaste õiskajate allamate seas, häd-das ja villetsuses õhkades, ja meie ilma-armota mõisnikude keige raskema, vanna-aegse mahha-rõhhumisse all, — kes nüüd agga meie täieliko rikkumist sovides meie hädda igga päevaga sure-maks tevad, — mitte kurvastusses koggoni ärra nõrkeda!!!“

Kui sellised väljendised oleksid olnud silmakirjaline diplo-maatia keisrile saadetud ametlikes paberites, siis poleks nende autoril ometi tarvis olnud oma samaaegseis salmisepitsusis väl-jenduda samalaadiliselt, nagu A. Peterson kirjutab ühes oma 1864. aastaga märgitud luuletises ²²¹):

See pidu pea tuleb
Sull Peterburi poolt,
Su keisri süda põleb
Su vastu armu säält.
Ju isalikult kannab
Ta Sinu eest suurt hooit,
Sull abi, armu annab
Ja seisab sinu poolt.

²²⁰) Uue-Võidu talupojad — keisrile 1. IX 1864, — PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

²²¹) Adam Peterson'i Laulud (I); 1895, lk. 12.

See on su uhke Olev,
Mis ammu ootad sa;
Su kallis kange Kalev,
Su püha Päästija.

Ja ega Aadam Peterson üksi ennustanud „pidu Peterburi poolt“ ja lauunud Vene keisrist kui „kallist kangest Kalevist“ ja eesti rahva „pühast Päästijast“. Neil lootusil ja meeoludel põlises kogu tema kaaslaskonna üldine veendumus. Koguni nii teadlik ja avarapilguline politik nagu C. R. Jakobson pani selle oma välispoliitika nurgakiviks, algusest lõpuni. Juba 60-ndail aastail, äsja astunud eesti avalikku ellu, rajas ta eesti rahva uuesitünni olulisemaks eelduseks Vene riigivõimu heasoovlikkusele ja toetusele. „Aga pimedus ei kesta igaveste“ — kuulutas ta oma esimeses kuulsas „isamaa kõnes“ sügisel 1868 — „jo tõusis koit hommiku poolt ja kuulutab heledat valgust: meie vene keisri herrade arm oli see koit“²²²). Ja temalegi polnud sellised väited „diplomaatia“, vaid veendumus, nagu see nähtu korduvalt tema kaasaegseist kirjadest teistele eesti tegelastele.

Olles eesti talupoegade ja nüüd ka poliitiliselt radikaalsemalt meelestatud haritlaste järjekordseks traditsiooniliseks välispoliitiliseks aktsiooniks, avaldas 60-ndate aastate palvekirjade-liikumine sama orientatsiooni ka oma sisulistest nõuetes. Ilmekamad ses suhtes olid soovid: allutagu maarahvakoolid haridusministeeriumile ja komandeeritagu eesti talurahva olukorra parandamise otstarbel kohale vene kõrgemaist ametnikest koosnev komisjon. Sama usaldus riigivõimu ja umbusaldus valitseva aadlivõimu vastu avaldus ka soovis, et kavatsetud kohtureformi ettevalmistamisel talurahva huvisid kaitseksid valitsuse poolt määratud või tema poolt kinnitatud talupoegade valitud esindajad.

See välispoliitiline orientatsioon sai omajagu toetust ja õhust aktiivsuseks Vene kaasaegseist, äsja eelnenud ja ettevalmistamisel olevaist reformidest, enne kõike 1861. a. suurest agraarreformist. Teatava virgutava mõjuga selle orientatsiooni realiseerimisel oli nähtavasti ka lätlaste eeskuju. Nende poolt oli esinenud samalaadilisi talupoegade palvekirjade-aktsioone juba 1863. aastal²²³). Omavahelise kontakti tõttu läti tegelastega ei võinud need jääda teadmatuks ka Peterburi eesti patriootidele ja mõjustasid tõenäoselt eriti J. Kölerit, kes, nagu nägime, juba 1864. aasta kevadel propageeris viljandimaalaste keskel pöördumist keisri poole.

Oma otseste taotluste suhtes jooksid talupoegade palvekirjade-aktsioonid eesti „välispoliitilise“ üritusena esialgu täies ulatuses karile. Saatkondade tegelasile, eriti juhtidele said osaks vintsutused ja tagakiusamised, mis algasid juba Peterburis ja jätkusid süstemaatselt kodumaal. Palutud uuenduste kohta, nii ül-

²²²) C. R. Jakobson, Kolm isamaa kõnet; 1870, lk. 28.

²²³) Vrd. Lieveni päevik, lk. 260 jj., 267, 269 jj., 310.

äiſis kui kohalikes küsimusis, anti kategooriliselt eitavad vastused. Ametivõimud, alates siseministri, Balti kindralkuberneri ja Liivimaa maamarssaliga ning lõpetades kohalikkude kihelkonnakoh-tunikudega ja mõisavalitsejatega, tegid kõik, et talupojad veen-duksid oma palvekirjade-aktsioonide lootusetuses ja alistuksid kuulekalt valitsevale olukorrale.

Palvekirjade-aktsioonide tegelased olid muidugi küllalt tead-likud oma vaenulise rinde olemasolust, mis ulatus altpoolt koha-liku kuberneriini. Kindralkuberneri suhtumises nendesse nad veel kahtlesid, kuigi talt suuremat lootmata. Siseministrit pidasid nad endile heasoovlikuks. Keiser aga oli see „kange Kalev“, „püha Päästija“, kellelt abi lootused olid kõikumatud ja kes oligi nende vaevarikaste rännakute viimseks eesmärgiks.

Selline hinnang riigivõimu kõrgemate tippude suhtumise kohta eesti talupoegade aktsioonesse põhines aga ekslikul orien-tatsioonil valitsevais poliitilistes vahekordades. Eriti tähtis kogu küsimuses oli siseminister P. Valujevi ja Liivimaa rüütelkonna enam kui soe vahekord. Valujev, kes oli Vene siseministriks a. 1861—68, oli keiser Aleksander II mõjukamaid nõuandjaid ja etendas omal ajal tegelikult nagu mingi peaministri osa. Teda peeti ühtlasi heaks Balti olude tundjaks ja sellena arvestas keiser teda veel eriti. Ta oli noore ametnikuna teeninud Balti kindralkuber-neri J. Golovin'i kantseleis ja hiljemini (1853—58) olnud Kura-maa kuberneriks²²⁴). Neil kohtadel oli ta eriti heatahtlikult suhtunud kohalikkude saksluse ja seetõttu saanud ka nende tänu ja pooldamise osaliseks. Ka tema siseministriks määramisel oli tea-tavat osa etendanud Liivimaa maamarssal vürst Lieven, kes seni vähetuntud Valujevi nimele oli teinud mõjukat propagandat Pe-terburi juldivais poliitilistes ringides ja nii tasandanud teed tema kõrgele ametikohale tulekule²²⁵). Siit areneski tihe sõpruslik suhe siseministri ja Liivimaa maamarssali vürst Lieveni vahel.

Siseministrina oli Valujev Balti erikorra ja saksluse innuka-maid ja ühtlasi mõjukamaid kaitsjaid. Sellist tuge vajas Balti sakslus, eriti rüütelkonnad 60-ndate aastate algupoolel enam kui kunagi varem. Vene natsionalistlik vool M. Katkoviga eesotsas ründas üha suureneva innuga Balti erikorda ja nõudis selle hävi-tamiseks põhjalikke reforme. Need nõuded leidsid õige tugevat poolehoidu ka kõrgemais bürokraatlikes ringkonnis. Kui siin aga ei jõutud ulatuslikumate tegudeni ja konkreetsete projektideni, siis oli see põhjustatud asjaolust, et Peterburis oldi veel väga soe-tud Vene üldreformidega, ja suurel määral sellest, et Valujevil õnnestus seda liikumist mõjukalt tõkestada.

Eriti ähvardavaks kujunes Balti rüütelkondade olukord just agrariküsimuses: sel puhul liikus ka valitsuse ringkonnis kavat-

²²⁴) Vt. A. v. T o b i e n, Die Livländische Ritterschaft I, lk. 93 jj.

²²⁵) Lieveni päevik, lk. 14—15.

sus laiendada Vene 1861. a. talurahvaseadus Balti provintsidele. Ja Valujevi poolt polnud see sugugi hooplemine, kui ta oma usalduslikus keskustelus Liivimaa maamarssali vürst Lieveniga veebruaris 1864 toonitas, et Balti agrarikorda ründavad kavatsused on seni nurjunud peamiselt tema vastuseisu tõttu ²²⁶). Kuid need uuenduskavatsused, mis seni polnud õnnestunud, võisid teostuda juba lähemas tulevikus. Sellist hädaohtu pidas Valujev väga reaalseks. Selle vältimiseks andiski ta rea mitmesuguseid kasulikke näpunäiteid eriti Liivimaa rüütelkonnale algatada ja teostada mõnesuguseid reforme selleks, et tema vastu suunatud rüütelkonnale võtta pind jalge alt. Need reformid võisid olla ka puhtfiktiivsed, et aga kindlustada aadli olukorda muutunud ajatingimustes. Nii näiteks soovitas ta reorganiseerida talurahva kogukonnakohtud nii, et need ei alluks, nagu seni, mõisavalitsuste eeskostele, vaid et nendes oleks esindatud riigivõim oma ametnikkude kaudu ²²⁷). Uut olukorda ei pidanud ta rüütelkonnale kuidagi hädaohtlikuks, sest riigivõim ei hakkaks ju sinna saatma kohalikku rahvakeelt mittevaldavaid ametnikke, vaid määraks oma esindajaiks niikuinii mõisnikud! Sellised malekäigud, milliseid võiks loendada veel teisigi, iseloomustavad Valujevit Balti küsimusis küll enam kohaliku saksluse advokaadina kui Vene riigimehena.

Oma Balti politika arendamisel oli Valujev alati kõige tihedamas kontaktis maamarssal vürst Lieveniga, Liivimaa kuberner A. v. Oettingeniga ja Balti kindralkuberner parun Lieveniga, kelledega kõik suuremad aktsioonid olid põhjalikult ja peenusteni varemini läbi kaalutud, enne kui neile käik anti. Kolme viimati mainitud tegelase poliitilises credo's oli põhilisemaks juhteks püüd säilitada Balti erikorda. Talupoegade palvekirjade-aktsioonide suhtes nõudis see loomulikult aktiivset vastutöötamist. Nagu nägime, teostatigi see ühisel rindel ja tagajärjekalt.

Keisri heasoovlikkus Balti rüütelkondade vastu jäi endiselt kõikumatuks. Siseminister Valujev oli küllalt oluline tegur selle edasipüsimises. Ja mitte palju vähem polnud ses suhtes ka Liivimaa maamarssali vürst Lieveni osa. Viimane oli 1864. a. kolm korda pikemat aega Peterburis, kus tal oli õiendada oma rüütelkonna rida suurpoliitilisi küsimusi. Tema pealinnas viibimise kohta peetud üksikasjaline päevik näitab tema silmapaistvalt suurt mõjukust riigi kõrgemais bürokraatlikes ringkonnis, muuseas ka mitme ministri juures, keda ta suutis tagajärjekalt panna liikuma Liivimaa aadli ja rüütelkonna kasuks. Samal ajal sai ta ka keisrilt ja keisrinnalt rea audientse, millel ta usalduslikult ja üli-sõbralikult vastu võeti. Maamarssal oli Peterburis ka üheaegselt eesti talupoegade sügisese saatkonna sealviibimisega. Ta oli vä-

²²⁶) Sealsamas, lk. 1.

²²⁷) Sealsamas, lk. 213.

gagi hästi ning otsesest allikast informeeritud saatkonna vastuvõtust keisri juures, samuti ka selle liikmete pärastisest ülekuulamisest siseministeriumis, kusjuures viibis, nagu nägime, ka Liivimaa rüütelkonna sekretär M. v. Grünewaldt. Vürst Lievenil polnud raske astuda mõjukaid samme saatkonna aktsiooni vastu, mida ta loomulikult tegigi. Samas suunas oli tegev ka Balti kindralkuberner, kohalikku aadlisse kuuluv parun Lieven, kes nõudis eriti pealekäivalt Aadam Petersoni vangistamist pärast eesti saatkonna esinemist keisri juures. Ja kui siseminister Valujev asja poliitseilise jälgimise huvides jättis Petersoni esialgu mõneks päevaks vabadusse, oli kindralkubeneri meelepaha nii suur, et ta ähvardas ametist lahkuda ²²⁸).

Eriti ägedalt toimis saatkonna vastu, nagu juba nägime, Liivimaa kuberner ja endine maamarssal Aug. v. Oettingen, mõjustades vastavalt pealinna poliitilisi võimutegureid ja pannes liikvele oma käsutuses oleva võimuaparaadi.

Kõige selle mõjuka vastusurve tagajärjel ei saavutanud eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid taoteldud eesmäärke. Talupoegliku ühiskonna poliitiline aktiivsus jooksis järjekordselt karrile. Ja järjekordselt pidi ta laskma demonstreerida enese allajäämist valitsevale aadlivõimule, kusjuures riigivõim esines ilmselt viimase liitlasena. See oli eesti „välispoliitilise orientatsiooni“ kurbloline unnik. Sellest pääsemiseks polnud reaalseis jõudude vahekorris õieti mingit väljavaadet. Ilma põhjendatud usuta ühiskonna omajõusse jäi minna lootusetuse meelega teed või säilitada senine fiktsioon riigivõimu heasoovlikkusest ja leida oma poliitilisele aktiivsusele tuge sellest illusioonist. Elutahteline instinkt jäi püsima viimasele teele. Soov sai siingi mõtte emaks. Ja niipalju kui see illusioon oli äsjaste kogemuste tõttu mõrastunud, püüti seda kohendada mõningate riigivõimu esinduse heasoovlikena näivate sammude optimistliku interpretatsiooniga.

Selliste sammudena leidsid hindamist kõigepealt senati õigeksmõistvad otsused Peeter ja Aadam Petersoni kohta. Nendest jäi tundmus, et Peterburis on siiski kõrgem ametiasutus, millelt võidakse loota vähemalt suurimas hädas erapooletut kaitset. Ka valitsuse ringkonnis leiti mõningaid tugikohti oma lootustele, Kõige mõjukamalt tuli siin arvesse riigimaade minister Zeljonõi. Viimane oli varjamatult vaenuline Balti rüütelkondadele ja võttis nii mõnigi kord kohalikke talupoegi oma kaitse alla. Veel inimesiga hiljemini mälestas A. Peterson „ausat Selenõi'd“ ühenduses 60-ndate aastate sündmustega ²²⁹). Eesti tegelasteni ja talupoegadeni ulatus ka teateid, et riiginõukogus on tugev vool, kes on valmis nende huvisid oma kaitse alla võtma. Aga kõige roh-

²²⁸) Lieveni päevik, lk. 207.

²²⁹) A. Peterson — H. Hennole 24. XII 1899, — Henno kirjaku, EKIA.

kem sai talupoegade usaldus riigivõimu vastu toetust 60-ndate aastate reformidest. Palvekirjade-liikumisele järgnenud uuendusi — teorjuse kaotamist, lahkuvale rentnikule melioratsioonitasu korraldust, ihunuhtluse kaotamist ja lõppeks talupoegade poolt eriti tunnustavalt vastuvõetud uut kogukonnaseadust — hinnati riigivõimu heasoovliku vastusena talupoegade endi aktsioonidele. Kuigi need uuendused olid ainult väike osa soovitud reformidest, oli neil siiski oma mõju senise „välispoliitilise orientatsiooni“ edasipüsimises.

Palvekirjade-aktsioonide pärand eesti rahvuslikule liikumisele.

Palvekirjade-aktsioonide tegelasile jäi hiljemini, kui nendele järgnenud vintsutusist oldi toibutud, mulje, nagu oleksid nad omajagu osa etendanud pärastiste 60-ndate aastate reformide tulekul. See küsimus vajab veel erilist selgitamist seoses nende reformide tekkeloo ümberhindava uurimisega. Kuid niipalju on praegugi kindel, et talupoegade aktsioonid andsid kahtlemata teatava tõuke järgnenud uuenduste üritamiseks.

Ent palju suurem veel oli palvekirjade-aktsioonide osa eesti rahvusliku liikumise kujundamisel. Nagu eespool juba küllalt rõhutatud, olid nad siin otse pöördelise tähendusega. Kui rahvusliku liikumise all mõista kõiki tegelikke katseid, rahvuslikku meelust ja sellest võrsunud ideid ning algatusi tegudega ellu viia, siis palvekirjade-aktsioonid olid ses suhtes esimesi kesksemaid massiavaldu. Neist aktsioonest võime kõnelda kui eesti rahvusliku liikumise alguse tähtsaimast osast, mille sotsiaalseiks põhijuurteks olid agraarkriisist ärevile aetud talunikkudekihi hädad. Ja edasi olid palvekirjade-aktsioonid rahvuslikule liikumisele määratu organiseeriva tähendusega. Nende kaudu organiseerus kontakt Viljandimaa ärksamate talupoegade ja haritlaste vahel omakeskis ning samuti nende ühendus Peterburi eesti patriootidega ja tekkis neist laialipillatud elementidest rahvusliku võitluse ühisrinne. Selle rinde ühise teotsemise olulisemaks tulemuseks oli ka eesti rahvusliku liikumise esimene programm, mis oli kokku võetud keisrile 9. nov. 1864. a. esitatud märgukirjas. Selles sõnastatud nõuded on senini tuntud peamiselt selle venekeelse teksti järgi. Siin on võimalik neid tuua ka mainitud märgukirja eestikeelses lõplikus redaktsioonis ²³⁰):

I Tallokohtade piddamisse polest.

1.) Et üks seadus saaks tehtud, mis läbbi meie, nenda kui Venne-tallopoid need maad võiksimme omma pärriseks sada mis mõnni sadda aastad olleme harrinud, Sellepärrast olleks isseärranis tarvis, et üks parras ja kindel ma hind saaks pantud (seatud), mis järrele peaks kohtade kauba- ja rendi hinnad arvatud sama. Nisammoti olleks tarvis meie eest

²³⁰) A. Petersoni käega kirjutatud, — J. Kõleri kirjakoos, EKIA.

õigust anda, et ni kaua kui keik Eesti tallo rahva seisus ei olle ni paljo maid omnale pärriseks sanud, kui nende ellamisseks ja üllespiddamisseks tarvis lähheb, teiste rahva seisuste inimestele ei pea tallo maid müdüd egga rendi peale antud ja ka mitte mõisamade kõrva mõdetus sama,

2.) Et nikaua kui sedda kindlad ma hinda veel ei olle seatud, mitte lubba ei pea ollema, tännised rendi hinnad suremaks panna egga tallo perremehhi nende kohtade pealt ärra aiada,

3.) Et teo orjus mis meile tallokohtade piddamise jures sedda keige suremad kahjo teeb, ni pea kui ial võimalik saaks koggoni ärra kaotud, olgo mis nimme al tedda nüüd veel peale pannakse,

4.) Et tallomade jure saaks turba rabbasiä ja metsa antud, igga kohha surust möda, mis läbbi saaksime selle kahjo eest hoitud, mis pude ja turvade pudusse läbbi peame kannatama.

II Koggodusse ja kohtoasjade polest.

5.) Et meie tallokoggodussed ni kui koggokonna kohtud saaksid üsna mõisnikude vallitsuse ja kasso alt lahti.

6.) Et õigusse kohtude muutmisse jures, mis nüüd keiges Rigis peab ette võetud sama ja mis pärrast meie maal rahva seisused esiotsa isse peavad nõupidama, — meie tallo rahva seisus mitte ilma eestseisjata ei jääks, kes agga mitte mõisniko seisusse kasso ehk võimusse al ei olleks, ja kedda meile Rigi vallitsus kas isse vallitseks ehk meie vallitsemist möda kinnitaks. Sellepärrast et selle kohtude muutmisse jures meile nisamma suggused õigused saaksid antud kui vennetallopoegadele.

7.) Et meie kohto kirjad ja prottokolid saaksid Eesti kele kirjutud ja et ka keik Keiserlikkud ukasid ja kubbermangu seitungid saaksid ka makele trükkitud.

8.) Et Eesti tallopoegadelle nisammoti kui igga teise seisuse rahvale lubba saaks antud õiguste ja seaduste peale õppetud meste (Advokatide) läbbi kaebada ja kohhut käia.

9.) Et meie sadikud, kelemehhed ja palvekirjade kirjutajad ja keik, kes meie kaebdusse-asjade jures abbiks on, mitte taggakiusatud, vangi pantud egga trahvitud saaksivad; — isseärranis pallume kõigeallandlikkumalt, et keige heldema ja õigusse teggia suure Keisri Herra kasso läbbi need ninimetud kaks venda, Adam ja Peter Petersoon üllekohtu eest hoitud saaksid ja omma õigust leiaksid.

10.) Et ihho nuhtluse prukimist vähhendadud ja kui ial võimalik koggoni ärra kaotud saaks.

III Kirriko õppetajate vallitsemisse ja tallo kolide polest.

11.) Et kirriko õppetajad mitte meie tahtmist vasta saaksid ammeti peale seatud, sest et nemmad need ainused sures kolides õppetud menhed meie keskis on ja sellepärrast meie neid omma liggemaiks eestkostjaiks ja kaitsjaiks peame, kelle käest keigis ommas asjus võime julgeste minna nõuu ja selletamist palluma.

12.) Et külla kolide parrandamisseks ja kossutamisseks Rigivallitsus neid koggoni kolide Ministri-kohto omma hole alla võttaks ka soviksime vägga et nende kolides saaks ka vennekeelt õppetud, sest et se läbbi meil Eestlastel olleks kergem Venne kubernemangudega kaupaa aiada ja muud asjad toimetada ja nekrudidel kergem väetenistust õppida ni kui tallopojal tööd ehk kohta otsida, kui sedda ommal maal ei leia.

13.) Peale selle soviksime, et keik mis lubbatakse Venne- ja Saksa kele trükkiä ka Eesti kele võiks trükkitud sada. Sellepärrast et ennam tuttavaks saaksime keige asjadega, mis üllepea Rikis kui ka meie ommal maal sünnivad, mis läbbi valle juttude laiale laotamise ja rahva eksitamisest eest saaks hoitud.

14.) Vimaks selle peale mõtteldes, et meil selle pallumisse jures ep olle keddagi seatud eesti seisjat moisnikude väggeva sanna vasto ette tua, ussaldame kõige allandlikkumalt palluda, et meie palvete läbbi vaatamis-seks ni kui üllepea nõupiddamiseks Eesti tallorahva ello ja ollemisse par-randamise pärrast, üks komisjon saaks seatud, kedda suur Keisri Herra Vennesuggu Rigi üllemate keskist vallitseks, et mitte saksa-suggu kohtomoistjad ehk ükspäinis omma sugguseltsi ja seisuse kassu võiksid püida.

Teine samalaadiline dokument hilisemast ajast on C. R. Ja-kobsoni koostatud ja eesti seltside saadikute poolt 1881. a. keiser Aleksander III-le esitatud märgukiri²³¹). Sellele on omistatud eesti ärkamisloos erilist tähtsust. See oli Jakobsoni-aegse radi-kaalse eestluse poliitilis-majanduslikkude nõuete kokkuvõtt, oli üht-lasi Jakobsoni sotsiaalpoliitilise programmi avaldus. Kui aga seda märgukirja võrrelda 1864. a. eesti suurpalvekirjaga, siis selgub, et ta on põhijoontes sama.

Agraarolude korraldamise alal esitati mõlemas märgukirjas olulisema nõudena, et mõisnikkude omanduses olevaid talumaid müüdaks ja renditaks riigivalitsuse poolt normitud sundhinda-dega. Talumaa mõisastamise lõpetamise ja teoorjuse kaotamise nõuded, mis esinesid 1864. a., olid 1881. a. märgukirjast välja jäetud. Talumaa mõisastamise protsess oli vahepeal tugevasti vaibunud, teoorjus aga ametlikult juba kaotatud. Need nõuded polnud enam päevakohased. Uute nõuetena olid 1881. a. märgu-kirjas juurde tulnud talumaa rendi- ja ostulepingute revideeri-mine, et tühistada mõningaid taludele ülekohtuselt pealepandud kohustusi jne. Uued nõuded arvestasid eriti vahepealseid, talu-deostu ja raharendi arengust põhjustatud muutusi.

Kohaliku maaomavalitsuse ja kohtukorralduse alal nõudis 1864. a. märgukiri esijoones vallakogukonna ja talurahvakohtu vabastamist mõisavalitsuse eeskoste alt. See saavutati suurel määral 1866. a. vallakogukonnaseadusega. 1881. a. märgukirjas rõhutati semstvo-asutiste sisseseadmise vajadust, ja nimelt nii, et seal oleks ka eesti talupoegadel sakslastega võrreldes ühetao-line esindus. Eestlastele ühetaolise esinduse nõudmine oli konk-reetne rakendus eestluse üheõigusluse põhimõttest, mille lõplikult fikseeris Jakobson, mis aga 60-ndail aastail veel polnud omanda-nud kindlat kuju. Kui 1864. a. märgukirjas paluti kavatsetava üldise kohtureformi väljatöötamisest lubada osa võtta ka talu-poegade esindajail, siis oli muutunud ajatingimisis 1881. a. selle vasteks soov, et sisse seada kavatsetavad rahukohtunikud määra-taks riigivõimu poolt ja et poliitsei riigi üldseaduste kohaselt üm-ber korraldataks. 1864. a., mil talupoegade pöördumine riiklikkude ametivõimude poole tekitas neile erilisi raskusi kohalikkude sei-

²³¹) Märgukirja eestikeelne, seltside esindajate poolt allakirjutatud eksemplar J. Köleri kirjakogus, EKIA; ühe ärakirja järgi ära trükitud A. Kruusberg, Eesti Ajaloo Arkiiv II — Venestamise tulekul; 1922, lk. 42—46.

suslikkude asutiste tagakiusamise tõttu, oli neil iseäranis põhjust paluda, et nad võiksid oma asju ajada ka advokaatide kaudu ja et nende esindajaile antaks vajalikku kaitset. 1881. a. polnud see küsimus enam kaugeltki nii terav. Samuti tuli hiljemini ära jätta ihuuhutluse kaotamise nõue, mis oli 1864. a. veel teravalt päevakorras, kuid vahepeal oli juba teostatud.

Tähtis rahvuslik nõue, et ametiasutistes ka kirjalikul asjaajamisel lubataks tarvitada eesti keelt, oli kindlalt fikseeritud juba 1864. a. märgukirjas. Sellega ühenduses tõsteti 1881. a. märgukirjas üles Eesti etnograafilisest piirkonnast ühise kubermangu kujundamise küsimus. See polnud küll seegi kord avaldatud kategoorilise soovina. Oli ainult väljendatud „kahetsust“, et Läänemere maad pole jagatud kahe pärisrahva — eestlaste ja lätlaste vahel vastavalt kahte kubermangu. Kuid julge soov oli sellegagi avaldatud. See mõte aga polnud eesti rahvuslikele tegelasile võõras juba 1864-ndalgi aastal. Selle esmakordse avaiduse leiame Helme kooliõpetaja Märt Jakobsoni käesolevas uurimises korduvalt tsiteeritud kirjutises, mis koostatud 1864. a. kevadel²³²). See kirjutis oli ka J. Köleri käes ja selle autor võttis teiste seltsis osa Lubjasaare koosolekust s. a. augustis. On tõenäone, et eestlaste alast ühise kubermangu loomise soovi kaaluti ka s. a. sügise märgukirja koostamisel, jäeti aga kõrvale kui liiga kaugeleulatuv.

Kiriku- ja rahvakooli korralduse kohta käivad nõuded olid mõlemas märgukirjades ühesugused. Ev.-luteri usu kiriku suhtes nõuti patronaadiõiguse kaotamist ja õpetajate valimise õiguse andmist koguduse kätte. Rahvakooli asjus sooviti senist mõisnikkude ja kirikuõpetajate otsustava võimu lõpetamist ja koolide allutamist haridusministeeriumile.

1881. a. märgukiri oli seega sisuliselt ainult 1864. a. eesti talupoegade sügise suursaatkonna palvekirja ajakohane edasiarendus. Põhialused olid jäänud üldiselt samadeks, kuna olulisemad esinemised olid tingitud vahepealseist muudatusist eestlaste majanduslikus ja sotsiaalpoliitilises elus. Seega osutuvad Adam Peterson ja tema lähemad kaaslased eestluse sotsiaalpoliitilise programmi sõnastajaina C. R. Jakobsoni otseseiks eelkäijajaks, kes andsid olulisema osa kogu järgneva eesti rahvusliku liikumise poliitilise ideoloogia selgroost.

(Lõpp.)

Hans Kruus

²³²) M. Jakobsoni käsikiri „Eestirahva ellolu“, dateeritud 9. apr. 1864, — Köleri kirjakogu, EKIA. Vastav punkt (7.) käsikirjas: „Meie lode ka et armolinne ja rahhonõudja Keiser, meid Eestlassi keik ühheks kubermanguks mudab; sest et Eestlased Lätlaste ja Sakslastega kele polest korda ei sa, seepärrast on Rigas kubermango üllema kohtode jures asja toimetamine Eestlasteie üks vaevalinne assi.“ — M. Jakobsoni käsikirja põhjal koostati vene keeles ja paljundati kirjutis „Estontsõ“, mis hiljemini avaldati ajalehes „Den“ (1865, nr. 32). Üldise Eesti kubermangu loomise kohta käiv punkt aga oli sellest välja jäetud. Nähtavasti peeti seda nõuet hiljemini liiga kaugeleulatavaks.

Kirjanduslik ülevaade.

Johannes Schütz: Südasuvi. Noor-Eesti Kirjastus Tartus 1934. 74 lk. Hind 2 kr. 75 s. H. Mugasto originaal-puulõiked ja kaas.

Oma eelmistes valimikkudes on Schütz alati pakkunud vaheldusrikkamat värssi — niihästi subjektiivsemas, rahutus kui ka „objektiivsemat“, rahuliku kujutamist taotlevas laadis. „Südasuves“ aga pääseb täielikku ülekaalu Schützi kalduvus „klassikalise“, jaheda kujutamise poole. Jahenemisprotsess on Schützi luules kestnud pidevalt tema esimesest värsikogust alates, kuigi vahepeal „Maha rahu!“ tõusetas uue tugevama rahutuslaine.

„Südasuve“ mõõtuandvat osa iseloomustab ühtlase distsipliini ja „kombeelisuse“ taotlus. Näib, nagu hoidutaks siin otse häbenedes vähegi silmapaistvamaist tundmuseavaldusist, vääratustest „vastutustundeteta kirgede“ valdkonda. Ka 18. sajandi puht-kirjeldav luule mõjub enamasti tundeküllasena „Südasuve“ jahedate kujutiste kõrval. Ometi ei saa öelda, et Schützi realistlikud värss-skitsid elust oleksid tingimata vähem lüürilised kui mõni magusalt maaliv looduselule. Schützi praeguse luule sümpaatseim lüürism sisaldub elust esiletõstetud reaalsuselementides ja sõnastuse kargemeelolulises, selges joonistus-impressionismis. Paremad sedalaadi asjad on enamik pilte tsükliis „Vana Tallinn“ ja „Tares“ — žanristseen leivaküpsetamisest rehetas vihmasel õhtul; ka „Kroaatia motiive 2“ jääb meelde oma energilisema muljeterikkusega. Säärased pildid saavutavad oma eesmärgi ilma tavalise lüürika „iluravita“. Nad sisendavad elu- ning töölahedast maailmataju, mis suhtub tegelikkusse otseselt ja ka aktiivselt.

Kahjuks ei saa öelda, et suurem osa „Südasuvest“ küüniks sellise või üldse tugevama mõjuni. Autor ei otsi erilisel paljuütlevald väljalõikeid tegelikkusest, või kui kujutamiseks valitud reaalsusmaterjal ongi iseenesest avar, uudne või eksootiline, siis visandlikul värsistamisel on välditud ekspressiivsemaid jooni, eredamat värvingut. Kõike hoitakse kaine ning ühtlasi kerges must-valge graafika stiilis, mis jääb ühevõrra kaugele naturalistlikest tendentsidest kui ka konstruktiivsest mõtestusest. Põhiline loidus aga, millest järgnevad teised, on „Südasuves“ see, et autor ei püüagi intuiitiivselt süveneda tegelikkusse, et näha ja näidata seda isikupärasemal, uusi ja keskpärasest tugevamaid tunnetusi avaval kujul. Ilmsemaks erandiks sellest üldlaadist on ainult „Hüpe kõrgusesse“, kujutis autosõidust Dalmaatsia mägedesse, ja kohati vahest ka „Pööriöö“, mis mälestab võitlust „landeswehr“iga“. Mõlemas leidub värskema nägemisviisi kõrval ka enam tunduvalt kui eespool esiletõstetud paremaiski realistlikes visandis ja žanrpildes. Teatava tundetemperatuurita, teatava „romantikata“ on luules üldse raske „sisustada“ reaalsust, näidata teda huvitavamal kujul, kui seda suudab ajalehemees või fotograaf.

Teatavasti küünib Schütz oma realismilüürikaga andma mõjuvat luulet ka ilma tunde-eksaltatsioonita ja romantilise atmosfäärivärvinguta. Seda näitavad tema eelmised kogud ja osalt praegunegi. Kuid „Südasuves“ pole nõudlikumaid ülesandeid sel alal endale üldse võetud. Eri elamuse või mõtte juhtel tervikuiks korrastatud piltide asemel pakutakse enamasti vaid jalutuskäikudelt ja reisudelt saadud muljeid, mis seonduvad luuletisiks üsna lõdvalt. Kui „Vana Tallinna“ 14 pilti võtta ühe luuletisena, siis see on küllaltki ilmikas ja oma ainet ümberhaarav — ent just säärasei juhul ei pääse tervik hõredusist ja konstruktiivsema mõtestuse puudusest. Mujal on kujutistes veel vähem näha selgroogu. Vagunielamuusi sõnastav impressionistlik luuletis „Kiirrongis“ on tõesti väheütleval Budapesti-reisu kohta; „Dalmaatsia rannal“ ei vasta pealkirjaga äratatud lootusile; nõrk on maaidüll „Keset päikest“. Sääraste asjade lugemisel peab otsima huvitavamaid ridu, püüdma kaasa tunda luuletajaga, selle asemel, et lasta end kaasa kiskuda. Ennemini paelub tähelepanu päris „endisaegne“, klassiline eksotism kujutises „Vana türklane“.

Kahtlemata suudaks Schütz luua palju põnevamat, kui ta oma ande tugevamat külge, nimelt realistlik-lüürilise kujutamise võimet, kasustaks suuremate, kas või eepiliste ülesannete teostuseks. Tootes selle asemel programmilist pateetikat, nagu lõpluuletises „Virgu uueks tõusuks, rahva süda“, igatahes ei osutata teeneid kodumaale ega luulele. Ka otsesem mõtteliüürika ei tundu olevat Schützi ala: sellekohased elemendid tiitelluuletises „Südasuvi“ jäävad nüridaks; ennemini üllatab huumorivälgatus eluviimases reapaaris.

Välgatuste kaupa, tihti vaid poolmõistu, reageerib autor üldse ses kogus teatavaile nähtusile, millega ei lepi ta maailmavaade. Küllalt sagedasti tõstetakse mõni seik reaalsusest sugestiivseks mõttesümboliks — kas vaevu aimatavalt või ilmsemalt. Nii sadamatulede puhul: „Üks tuikab punast, teine sekka valget — ent nende vahelt suundub õige tee“. („Vana Tallinn“ 8).

Kui sääraseid leiud ergutavad lugejas huvi, siis vastupidiselt mõjuvad mõned kahvatud või esteetiliselt otse küsitavad stiilivõtted. Vaevalt sobib valimiku üldlaadisse „Vana Tallinna“ tsükli lõpetamine reaga „ja mäel Linda pisaratest järv“. Kuivi abstraktistusi esindaks värs „ning vaatevõlu puutub tundemeelt“. Päris nõrgad oma reaalselt õigustuselt on poetiseeringud „kõrs voogab, lainetab ning laksab“ ja „monoklitab silma / kui edev alpiin“. Mis peaks just alpiinidel tegu olema monoklitiga?

Muide, realõppu „laksab“ on autor vajanud riimiks sõnale „pilve-rakust“; moodustub huvitav kokkukõla (luuletis „Keset päikest“). Suurem osa „Südasuve“ riime ei püsi sel tasemel — on lepitud kuivadegi kõlavastetega. Schütz pole oma assonantsriimi-harrastuses just agar edasi tungima kättevõidetud positsioonelt või neid kindlustamagi. Kui riimitakse sagedasti „kasak — tagant“, „liisk — diviis“, „verre — kergelt“, „valgus — jalust“ (kahe viimasel juhul häirib ka erivus välteis), siis säärane vähenõudlikkus vormis aitab kaasa vaid vähenõudlikkusele luuletiste sisus. Kahjuks on Schütz „Südasuves“ loobunud omapäraste stroofovormidega katsetamisest, mis pakkus mõndagi huvitavat ta eelmises kogudes. Tema viimast raamatut valitseb nelja- ja viiejalaline jamb nelja-realis stroofes; seda „vanamoelist“, laululist salmi pole aga kuigi sagedasti käsitletud piisava meloodilise ja rütmilise painduvusega. Huvitavam on vaheldusrikas rütm luuletises „Dalmaatsia rannal“ 2; „Hüpe kõrgusesse“ markeerib hästi meeleolu oma kahedaktüülilis järsult lõppevais ridades. Üldiselt saab Schützi kindlavormilise värssi rabadat muusikat nautida — ent see nõuab meelsat süvenemist. Loomulikumat sujuvust ja ekspressiivsemat dünaamikat näitab „Südasuveski“ riimiline vabavärs („Pööriööl“ ja „Dalmaatsia rannal“ 1). Tundub, et selle vormi hoolikas kultiveerimine tagaks Schütziile võimaluse lühimal teel saavutada suuri tagajärgi.

Igatahes lubab „Südasuvi“, vaatamata oma vähenõudlikkusele, oodata autorilt senise tagajärjeka loomingutee jätkamist tõusvas suunas. Käesolevat raamatut võib võtta vaatliku, suuremate pretensioonideta intermezzona. Teoses leidub paljugi nauditavat, ja ta vaheldab Schützi seniste kogude laadi. Erilise võlu annavad talle H. Mugasto puulõiked, mis illustreerivad iga üksikut luuletist ja on haruldases kooskõlas Schützi värssi karge stiiliga.

H. Paukson.

A. H. Tammsaare: Elu ja armastus. Romaan. Noor-Eesti Kirjastus Tartus 1934. 384 lk. Hind 6 kr.

A. H. Tammsaare viimaste aastate looming ühelt poolt tihti tüütab ja isegi vihastab lugejat, teiselt poolt aga veetleb ja vaimustab. Ta tüütab oma kordamiste ja venitamistega, vihastab oma targutamiste ja keeruta-

mistega, sealsamas veetleb aga oma vaimukate paradoksides ja ootamatute mõttevälgatustega, vaimustab oma peene psühholoogilise analüüsi ja sügava elufilosoofiaga.

Õeldu maksab ka tema äsjailmunud romaani „Elu ja armastus“ kohta. Kirjanik targutab ja keerutab kuni tüütuseni igasuguste küsimuste, näiteks nimede muutmise, vanade ja noorte vahekorra, rikkumata ja rikutud inimese, kultuurkapitali, kompveki ja abielu, kõlbluse ja ebakõlbluse jne. kallal. Tammub ühe ja sellesama punkti ümber ja targutab, mis võib lugejat õigusega pahandada. Kuid kannatust! Oodatagu pisut ja tungitagu romaani sisu põhikihtidesse. Väärtused peituvad seal, peituvad inimesolemuse kardinaalsemate avalduste — elu ja armastuse julges, haaravas ja tühjendavas kujutamises.

„Elu ja armastus“ aine on autor ammutanud tänapäeva elust, see on aktuaalne. Ainealaks on linnaelu, ainult romaani alul ja osalt ka hiljemini puudutatakse nagu mööda minnes maaelu. Aine on olustikuline ja olevikuline. Viimane seik tuleb ühelt poolt romaanile kasuks, teeb selle sisu aktuaalseks, teiselt poolt aga ka kahjuks, sest võimaldab sattumise liiga kergesti mitmesugustesse päevaküsimustesse, mis ei ole alati lähedas seoses teose sisuga. Seda hädaohtu ei olegi kirjanik suutnud vältida. Nimede muutmise ja kultuurkapitali küsimused tunduvad romaanis võõrkehalse ballastina. Annavad teosele kohati kuidagi päevakajalise ja följetonilise kõrvlaima ning ilme. See asjaolu ei tulc romaanile igatahes mitte kasuks.

Romaani teemaks on maal keskkooli heade tulemustega lõpetanud ja siis linna teenistust otsima läinud varanduslikult kehva tütarlapse elu ja armastuse draama. Ainekäsituselt on romaan psühholoogiline, aga seda võib pidada ka sotsiaalseks, isegi eetiliseks romaaniks, muidugi mitte tendentsi mõttes. Eetilise momendi esinemine on Tammsaare loomingus peaaegu uudiseks, senistes romaanides seda ei ole esinenud. Siin aga tingib selle osalt aine, osalt kirjaniku eetilise-kriitiline suhtumine oleviku elu ja armastuse probleemidesse. Kirjaniku eetilist ellusuhtumist tähistab peamiselt romaani lõpp, kus nurjatu mees saab oma palga: ta tapetakse. Karistus järgneb kuriteole. Edasi hindab kirjanik eetilistest vaatevinklist elu ja inimesi veel mitmes teiseski kohas, näiteks lk. 315: „Nõnda nad siis sõitsidki maale, sõitsid sinna majja, mis elusopast alles puhas ja puutumata.“

Tegelaskond on romaanis arvult võrdlemisi väike. Tähtsamate tegelastena esinevad Irma, Rudolf ja Lonni, vähem tähtsatena Irma tädi Anna, Kalmu Eedi, emand Polli jne. See vähene tegelaste arv võimaldab kirjanikul tegevuse koondada rohkem ühte arengujoonde, mis on romaanilise kompositsiooniliseks vooruseks. Romaani keskseks kujuks ja seega peategelaseks on Irma, Rudolf on vaid Irma kaaspartner, temal ei ole teoses iseseisvat missiooni. Peategelane on romaanis reljeefselt ja selgelt esile tõstetud. Ses suhtes erineb Tammsaare „Elu ja armastus“ paljudest tema eelmistest teostest, kus peategelane jääb kuidagi varju.

Irмага on Tammsaare rikastanud eesti kirjandust ilusa ja kauni naiskujuga, kes oma lihtsuses, naiivsuses, puhtuses ja õilsuses on otse võrratu. Nii õilis ja ilus, et siirdub reaalsest argielust juba ideaalsesse, õhulisse maailma. Kahtlemata võib ette heita, et Irma on ebatõeline, ebausutav. Tema isik ja elu kaovad mingisse üleloomulikku armastusse. Teda ennast nagu polekski vahetevahel, oleks ainult ta armastus. Ta on valmis kõik ohverdama — oma vabaduse, oma iseseisvuse, oma emakutse jne., et aga jääks armastus. Irma on armastuse kehatust oma hinge, oma vaimu, oma kehaga. Temale on elukreedoks Rudolfi väide: „Seni kui armastame, seni kui suudame armastada, kestab elu, sealpool armastust pole enam midagi. Lõpeb armastus, siis lõpeb ka elu.“

Irma on oma armastuses õnnetu ja õnnelik. Selles armastuse õnnes ja õnnetuses peituvad ka romaani idee ja probleem. „Seni kui armastame, seni kui suudame armastada, seni on elu,“ see on idee. Selle idee kandja

ning kehaastaja on Irma, ja mitte ükski kandja ja kehaastaja, vaid ka taotleja ja teostaja. Irmale on „armastus püha kui palvetus, tõsine kui töötus, raske kui suur rõõm, piinav ja valus nagu surma eeltundmus“.

Romaani probleemiks on Irma kokkupõrge oma üleinimlikus armastuses välismaailmaga ja inimestega, kes on hoopis teised kui tema. Selles peitubki Irma armastuse õnnetus, see põhjustabki tema armastuseja eludraama.

Need on kaks ise-maailma — Irma ja Rudolf. Elus teadumatu maatütarlaps algab armu- ja abielu kogenud linnahärraga, kes üldse ei saa üle kahe nädala ühtegi naist armastada ja kes luges seda suureks imeks, et ta Irma vastu tundis huvi 6 kuud. Kahtlemata pidi tulema hoop, mis pidi purustama Irma ja ka Rudolfi.

Veel teinegi probleem esineb romaanis. Irma õnnetus seisib edasi selles, et ta üldse armastas. „Sest kes tõeliselt armastab, see kaotab kindlasti, tõsine armastus läheb ikka kuhugi alla,“ nagu ütleb Lonni. Ja edasi lausub Lonni mõtte, mis läbib kogu romaani punase niidina ja mis on nähtavasti ka kirjaniku ideeks: „Sest ilmas on ikka nõnda, et kui armastab mees, siis ei armasta naine, ja kui armastab naine, siis ei armasta mees. Teist ei ole. Minul on alati sellepärast kõik kuramaasid lörril läind, et mina hakkam armastama, aga niipea kui mees näeb, et juba armastad, kohe teeb sääred.“ See on Tammsaare romaani armastusefilosoofia ja -psühholoogia.

Kui Irma kuju on selgesti ning reljeefselt joonistatud, siis ei saa seda ütelda Rudolfi kohta. Viimase kuju jääb kuidagi segaseks ning ähmaseks, temast ei ole kirjanik andnud selget käsitust. Mitmedki seigad jäävad Rudolfis selgusetu ja ei ole küllalt põhjendatud, näiteks tema abiellumine.

Kõige usutavam ja reaalsem kuju romaanis on Lonni. Nii usutav kui ta on ise, on ka ta vaated ja filosoofia. Tema ei usu mingisse kõrgesse armastusse, näeb armastuses ainult äri, lõbu ja ajaviidet. Ta ütleb: „Abielus pole armastust, abielus on ainult raha, või hea kui seegi on.“ Mehe ja armastusega tuleb teha äri, see on tema filosoofia. Täieline vastand Irmale.

Kompositsioonilt on käesolev romaan märksa parem kui kõik Tammsaare „Tõe ja õiguse“ sarja kuuluvad romaanid. Kui viimastele heideti ette laialivalguvust ja ebauhtlust sideaines, siis „Etu ja armastus“ on küllaltki kompositsioonikindel ja ühtlane. See ilmneb juba peategelasest, kelle ümber keskendub tegevus, kes kannab ideesid, kelle kaudu kirjanik arendab romaani intriigi ja kelle teenistuses on kõik teisedki tegelased.

Üldiselt valitseb ühtlus sideaines. Ainult liiglihast, mis avaldub peamiselt filosofoerimistes ja targutustes, pole kirjanik suutnud vabaneda selleski romaanis. See esineb tarbetu ballastina, nagu juba mainitud. Nähtavasti on need filosofoeringud muutunud nii kirjaniku pärisosaks, et ta ei suuda neist üldse vabaneda. Need filosofoeringud ja targutused mõjuvad veel seda segavamalt, et nad on ühteviisi suhu pandud kõigile tegelasile, olgu nad kes nad iganes on, haarates enesesse piirkonna pesunaisest vaimuaristokraadini.

Kompositsioonilise vooresena esineb sündmustikulise kui psühholoogilise pinevuse ja põnevuse järkjärguline tõus ning areng. Ka on romaani sündmustik, mõtestik ja hingeeluline analüüs ühteviisi tihedad kuni lõpuni. Ei ole märgata lõpu poole erilist ruttamist ega pinnaliseks muutumist.

Samuti on leidnud kontrastsuseprintsipi romaanis rakendust, mis tagab vajalise elavuse ja varjundirikkuse. Valgust ja varju on jagatud tegelaste vahel üsna ohtrasti, ilma et selle all kannataks elütõde ja ilma et kirjanik muutuks tendentslikuks. Täielise kontrasti kujundavad ühelt poolt Irma ja ta mees Rudolf, teiselt poolt Irma ja Lonni. Tegelaste elukäsituses ja kujutuses on kirjaniku sümpaatia ilmselt Irma pool.

Mis puutub romaani lõpplahendusse, siis ei mõju see loomulikult. Tundub, nagu oleks kirjanikule raskust teinud leida sobiv lõpplahendus. Et Eedi antud olukorras läks ja tappis Rudolfi, see ei ole küllalt põhjendatud, see on liiga kinoline. Igatahes lõpp jätab kuidagi rahuldamatuse mulje. Sündmustikuniit lõigatakse liiga järsku ja ebaloomulikult katki. Lõpust jääb segane tunne, tunne, et midagi peaks olema teisiti.

Lõpuks veel romaani kirjandusvoolulisest kuuluvusest. „Elu ja armastus“ näitab jälle kord, et A. H. Tammsaare on romantik. Olgugi et aine on ammutatud tänapäeva elust ja kirjanik on tahtnud kujutada oleviku inimesi, analüüsida nende ellusuhtumist ning mentaliteeti, et romaani on põimitud aktuaalsed päevaküsimusedki, on romaani põhitoon ja kirjaniku elukäsitlus ometi romantiline resp. uusromantiline. Seda dokumenteerib kõigepealt peategelane Irma, kes kogu oma isiku, mentaliteedi, elu ja eriti armastusega on parandatamatu romantik.

Oma kunstikäsitluses ja sõnalises kujundamises harrastab kirjanik aga reaalistlikku stiili. Ses suhtes ei erine käesolev romaan eelmisist.

J. Roos.

Richard Roht: Punane liblikas. Jutt ühe suve elamustest. Noor-Eesti Kirjastus Tartus 1934. 119 lk. Hind 2 kr.

Varemini on Richard Roht kõige tõsisemate kunstiaactlustega tööle asudes üsna tihti jõudnud tulemusteni, mida ei saa kerge südamega soovitada isegi mitte heaks ajaviitekirjanduseks. Nüüd on ta „Punases liblikas“ ette võtnud pakkuda ainult puhkusetööd ja on ootamatult saavutanud mõnes suhtes kunstiliseltki arvesse tulevaid väärtusi.

Ideeliselt ei paku Rohu „jutt ühe suve elamustest“ küll mitte midagi uut, ei üldse meie kirjanduse ega ka Rohu enda suhtes. Kuid tsivilisatsiooni jumaldamise päevil, mil unistused juba liiga üldiselt põimuvad lennuki, raadio, grammofoni, jazz'i, tantsulokaalide, kuurordielu ja muu sellise ümber, on päris vajaliseks reaktsiooniks korduvgi juhatamine tagasi loodusesse. Linnakultuuri pinnal-ujumise asemel on kaheldamatult väärtuslikum otsida ürgsest loodusest haruldast „punast liblikat“, kuigi ka loodus ei tohiks saada mingiks india joga nabaks, mille hardasse vaatlemisse süvenemine tooks kaasa kogu muu maailma unustamise.

Suvised seiklused on sisustanud nii mõndagi Rohu varasemaistki tõist, kuid seejuures ei püüdnud kirjanik kunagi seikluslikku põnevust tõsta eriti oluliseks eesmärgiks. Seekord tahab ta aga nähtavasti täiesti teadlikult saavutada juhtumuste erakordsusega ja nende kuhjamisega kriminaaljuttude põnevuskõdi. Seatud eesmärgile lähenemisel saavutabki Roht alul päris häid tagajärgi. Üksik hurtsik põhjatus metsas ja laip selles moodustavad esimese põnevussõlme. Kangelase elama-asetamine sisse hurtsikusse ja sellele järgnevad salapärased öised tülitamised ühes lahendamiskatsetega mitmes suunas moodustavad teise parajal määral eelmisest kõrgema seiklustekombinatsiooni. Põnevusmomentide lõplik lahtiharutamine läheb aga viimaks põnevusjutu kohta liiga igapäevselt — lihtsalt, liiga humaanselt, ilma vajaliste julmade, kuid efektilkate lõpupaukudeta „Sherlok Holmes'i“ ja „bandiitide“ vahel. Kombekohane vooruse võit ning kurja kaotus jääb Rohul nimelt tulemata. Traditsioonivastane heatahtlik roimarite joostalaskmine aga hävitab just oodatud lõpupinge.

Seiklused seiklusteks, otse nende pärast leiduks „Punasele liblikale“ vist kaunis vähe lugejaid: tavalisele seiklusjuttude lugejale on need siiski liiga lahjad, maitsega lugeja hoolib neist aga niikuinii vähe. Hoopis tähtsam on asjaolu, et Roht oma seiklusi laseb sündida kuski sügavais Lõuna-Eesti metsades ja seejuures mahti leiab, rohkem kui oma lähema mineviku töödes, huvi pühendada loodusekirjeldustele. Neis õieti seisabki „Punase liblika“ peamine väärtus.

Richard Roht ei kuulu mitte nende loodusekirjeldajate hulka, kes oma-
vad loodusest palju teadmisi ning tähelepanekuid ja kes siis ainst täiesti
üle olles objektiivsete andmete pakkumisega loovad lugejat haarava pildi.
Rohule on loodus midagi nii suurt ja ületamatut, et sellest üle olek tun-
duks jumaluse teotamisena. Ta võib olla looduse ees vaid palvetaja, aland-
lik preester, kes lugejatega jagab vaid oma tundeid oma jumala vastu.
Selline suhe loodusega ei ole muidugi nii „külm“ kui esimest laadi loo-
dusekirjeldajail, kuid sel on hädaoht nii mõnigikord näida sektantismina,
millest on lugeja üle. Usu kangusele ei tarvitse alati leiduda jumalat vas-
tavas suures, ja siis võib lugejale harras palvetamine paista naeruväär-
sena, nagu mõnikord Rohuga on juba juhtunudki.

Käesoleval korral annab Roht Lõuna-Eesti metsadest lugejale siiski
aime, mis Rohu loodusekummardamist ei luba võtta ebajumala-teenistu-
sena, vaid sedapuhku härdub ühes Rohuga meelsasti ka lugeja ning võib
naudinguga sisse hingata kummalist hõngu päratuist laantest, sellistest
laantest, kus realiteediks on mujal juba unistuseks kujunevad ilves, põder,
tohutud kitsekarjad, laantest, mille imeteldavaks sümboliks on tõstetud sa-
lapärane mujal leidumata metalliselt põrisev punane liblikas. Üksi juba
kõige selle pärast on põhjust Rohu uut raamatut sirvida.

Oskar Urgart.

O. Luts: **Vaikne nurgake.** Novell. Noor-Eesti Kirjastus Tartus 1934.
160 lk. Hind 2 kr. 75 s.

Lutsu järjekordsele jutustisele leidub tema eelnenud toodangus
mõningaid paarikuid. Meenuvad „Tuulesellid“ ja „Tagahoovis“; viimase
miljööks oli teatavasti vene emigrantide pere, peamiselt vaesem ning vilet-
sam, tagahoovi surutud kiht sellest. „Vaikse nurgakese“ tegelaskonna
moodustavad kohalikud saksa soost elanikud. Nõnda on siis mõlemas
kujutatud üht-teist meie vähemusrahvuste elust-olust. Sarnasust „Tuule-
sellidega“ leidub enam kompositsioonis. Ühes kui teises hoiab tegevust
koos minajatustaja, poisimees keskmistes aastates, veidi resigneerunud ja
palju oma era unelmate-maailmaga teotseja.

„Vaikse nurgakese“ sündmustik on lihtne. Jutustise minakange-
lane Heino Anderson asub pansionäriks keskmiselt jõukasse kodanlise
pererkonda, mille moodustavad kolm inimest: abielus kadakasastunud
mees, tema balti sakslannast naine ja nende keskkooli-lõpu- ja leerialine
tütar. Kummatagi on raske ühtegi nendest kujudest ristida peategelaseks,
sest autor kulutab niisama rohkesti ruumi teistegi selle maja elanikkude
iseloomustamiseks. Esitellakse majaomanikke endid — kolme klassilist
saksa vanapiigat ja nende „saja-aastast“ tädi, töötut restoranikokka, saksa
vanamutti ja endist mõisnikku Lücket, kelle iseloomustamisel peatub autor
pikemalt ning korduvalt. Jutustis arenebki rohkem selle tüüpidegalerii
najal ja põikleb humoristlikkudes argielu ning napsivõtmiste stseenides.
Formaalsete peategelaste Heino Andersoni ja tema korteripererahva tütre
vaheline kuramaaz, kus muide aktiivsemaks pooleks on too hellitatud
plika Heete, jookseb tühja, ei lõpe abiellumisega ega „abiellurikkumisega“.
Vahepeal lugeja sümpaatia võitnud Heino Anderson võib lahkuda ennast
sidumata, ja tema hüpoteetilise väimehekoha pärib sama pererahva juures
teine üürnik, kes kadakasakste seltskonda sobib paremini. Kokkuvõetult
pakub miljöö teatavat uudsust; jutustise ülesehitusest, veel enam aga stiililt
liigub Luts täiel määral vanadel (ja lihtsatel) radadel.

Paljukiidetud, aja jooksul peaaegu aabitsatõeks muutunud Lutsu
jutustamisladusus ei puudu muidugi selleski raamatus. On otse tunda,
kuidas ridu muudkui libiseb. Aga ühtlasi on siin selle ladususega liiale-
minekut ka juba häirivalt ohrasti. See ladusus kipub enam ja enam
muutuma hoolimatuks kergekäelisuseks, et mitte öelda lohakuseks. Lutsu
dialoog, samuti ta situatsioonikoomika võib kaasa kiskuda ainult õigelaia
publiku tasemel asuvat maitset. Nõudlikum lugeja paratamatult ei ra-

huidu. Liialdab Luts ka juba mainitud napsivõtusteenidega, mis on õige väheütlevad, ei paku peaaegu midagi uut, on lihtsalt enesekordamised. Keskelt läbi, Lutsu stiilist jääb meil praegu ajalehejoone all moes oleva labaselt-humoristiiku jäljetoni mulje. Ja rida selliseid jäljetone on lükitud üksteise kõrvale, kuni nad jutustise pikkuse välja annavad.

Loodetavasti ei võta autor eelseisvaid ridu etteheitena. Sest kogu hindamismöödupuu laseb ennast kergesti ümber pöörata. Võib ju suhtuda teosesse kui täiesti kavatsuslikult niisuguse lugeja jaoks kirjutatusse, kes päris-kirjandust, toda kord igavat-tarka, kord peenutsevat-snobistlikku või mis ta veel võib olla, lugema ei lähegi. Siis muidugi on autor oma eesmärgi igati tunnustustväärivalt saavutanud. Rahvakirjanik on Luts olnud algusest peale ja seda on ta väljaspool iga kahtlust kõnesolevasi teoses. Ja on muidugi kultuursem kui mõni massidele mõeldud ajaleht, samuti kindlasti parem ja meile enam-ütlev kui mõni välismaise autori ajaviitejutt. Sellelt vaatekohalt hinnates ei saa ütelda, et Luts ei rahuldaks lugejasse (siin õigemini: lugejasse-massi) positiivse mõju avaldamise nõuet. Rahuldab kindlasti. Ja siis on ka selge, et Luts oma laia lugejateringi sellelegi jutustisele säilitab, laiema kui nii mõnigi teine meie proosakirjanikest, kuigi ta mälestisteseria näiteks on palju hoolsamini kirjutatud ja igati elamusrohkem, ka relatiivselt nõudlikumat maitset rahuldav.

Lõpuks üks märkus, ja nimelt novelli tendentsi kohta, sest „Vaikes nurgakeses“ võib üsna kergesti näha tendentsjuttu: Andke pihta kadakasakslusele! Et kadakasakslus piitsutada saab, iga tegelane oma paraja mõõdu, sedamööda, mil määral ta on lugejale sümpaatne või antipaadne, see teeb rõõmu. Ja ega tunne pahameelt isegi sellisest liialdusest, nagu kõrtsistseenis lk. 63 ja edasi. Kõlaga see uskumatult, aga mingit kui mitte päris teadlikku, siis vaistlikku kummardumist mineviku varjusuuruste ees, toda tüütuseni mainitud orjaverd, võib kohata tõeliseski elus veel tänapäevalgi, kui mitte otseselt, siis mõnesuguses sublimatsioonis. Sellele pihta anda — hea!

Paul Viiding.

August Mälk: Isade tee. Näidend 4 vaatuses. Eesti Haridusliidu kirjastus Tallinnas 1934. 152 lk. Hind ?

„Isade tee“ — kui karakteristlik pealkiri neile üldtendentsidele, mis iseloomustavad tänapäeva! Seljapööramine „tuuletallamisele“, igasugusele uute (selle sõna tõelises tähenduses) teede otsimisele ja teiselt poolt traditsioonidest lugupidamise kasvamine, asumine äraproovitud „isade teele“ — kõik see on praegusel momendil nii igal sammul kohatav, et oleks ime, kui kirjandus jääks selles puudutamata. Imekspandav on aga siiski asjaolu, et konservatismist abi otsima ruttavad esijoones nood, kes omal ajal on olnud need kõige kangemad radikaalid. Mitte ammu eesti kõige pahempoolsema kirjandusliku rühmitise „Aktsooni“ proletaarne liige (või kaastööline) August Mälk — nüüd konservatiivne isade teele juhataja, seda on esimesel silmapilgul küllalt raske ja üllatav kokku riimida.

Hoopis äkki pole see kõik siiski mitte sündinud. Ärakadunud poja motiiv esineb Mälgil juba vareminkinigi. Kodust irdunud ja „tuulte teedele“ jõudnud laste juhatamine vanemate töö ja tõekspidamiste juurde esineb esialgsel kujul juba „Vaese mehe ututalles“, ja nüüd on vastav mõte leidnud vaid kindlama ning selgema väljenduse.

Peeter Saat — „Isade tee“ peategelane vanade leerist — on neid taluperemehi, kellele talu on ebajumalaks, millele ohverdatakse kõik. Ka tema laste elu peab joonduma mitte südame kalduvuste ja kutsumuste, vaid talu huvide (nagu ta neid kujutleb) järgi. Sellepärast ei lubagi ta oma pojalt abielluda sellega, keda poeg küll armastab, kuid kellest ei näi tulevat kõige sobivat tööjõudu talu, ning sunnib nõnda ise oma

poja muutuma ärakadunud pojaks. Nii suutis vanaperemees kaitsta talu küll uue sissetungija vastu, kes arvatavasti poleks valmis olnud ebajumalateenistust kaasa tegema, kuid teiselt poolt surus ta sellega talust välja poja, kes lootustekohaselt tema usku edasi oleks kandnud tulevastesse aegadesse. Järelikult ei tarvitse fanaatiline ja ühtlasi ka romantiline armastus talu vastu tuua igal juhul reaalselt kasu talule. Järgnevaist sündmustest selgub see veel teravamini. Nimelt kultiveerib Peeter Saat suurejooneliselt sood ainult puhtast armastusest talu vastu, teeb selleks võlgasid ega kalkuleeri põrmugi majanduslikult, nagu armastaja kunagi. Kui aga soovõlgadele juhtumisi lisaks tuleb sissekukkumisi teiste eest vastutajana, siis läheb kogu talu.

Autor põhjendab talu lagunemist sellega, et praegu valitsevat „armastuse pöud vanemate talu ja talutöö vastu“. Siin on ta aga ilmselt vastuolus oma teose sündmustikuga, millest selgub, et talud ei lagune mitte niivõrt noorte külma suhtumise pärast talutöösse, kuivõrt vanemate liiga suure armastuse pärast „oma toa, oma loa“ vastu. Ja kes võibki nõuda noortelt erilist südamesoojust, kui nende jaoks ei jätku vanemail sugugi armastust, kui neid orjadena (nagu väljendub vanaperemehe noorem poeg) sunnitakse teenima vanemate poolt ülesupitatud ebajumalat.

Et kõiges süüdi on pime armastus surnud maalapi vastu, selline armastus, mis teeb südamed kivikõvaks elavate inimeste suhtes, seda Mälg ei näe. Mälgi arvates on sellist armastust ikkagi veel liiga vähe, ja sellepärast laseb ta näidendi lõpul ärakadunud pojalt jõuda koju tagasi, päästa oksjonil äramüüdnud isatalust tükikese sooveert ning asuda sinna meeltparandanuna tööle „isade teed“ jätkama.

Autori arust on säärane lõpp positiivseks ja lepitavaks lahenduseks probleemile, kuid lugejas tekib paratamatult mulje, et ka poeg omaksvõetud isade teel kunagi jõuab samasuguse kokkuvarisemiseni nagu isagi. Sest armastusasjaks võib olla ja vahest pidigi olema talu oma primitiivsemal arenemisastmel. Naturaal-majapidamisest kaugemale jõudnud ja moodsasse tsivilisatsiooni ning majandussüsteemi lülitatud talu pole selle pidajale enam armukeseks, vaid majanduslikuks ettevõtteks; see ei ela ega sure sellest olenevalt, mida ütleb süda, vaid selle järgi, mida näitab raamatupidamine.

Romantiliselt häälestatud omandus-egoismi õhutamise kõrval teenib Mälg „Isade tee“ veel üht teist mõtet, mis oma põhiliselt olemuselt samuti on minevikulistesse oludesse tagasikiskuv. Põllumajanduse mehhaniseerimise ja tööstuse osatähtsuse tõusu tulemusena tekkinud linnastumisprotsess meil ja igal pool mujal on see, mille vastu võitleb Mälg oma peaidee läbiviimise kõrval.

Võitlus linnastumisprotsessi vastu pole meil mitte mingi uudislik nähis läinud sajandi 90-ndaist aastaist alates. Kord vaibudes, kord elavamaks muutudes on see suurema teravuse saanud viimasel ajal ühenduses töötatöölise küsimusega, ulatudes vahetevahel lausa tontide seinalemaalmiseni (Tartu elanikkude arv näit. pidi paisunud olema üle igasuguste piiride, tegelikult osutus see aga aadresslaua fantaasiaks ja elanikkude tõeline arv selgus 1934. a. olevat vähem kui Vene valitsuse lõpupäevil). Sellepärast ei paku August Mälg oma mõtetega põhiliselt mitte midagi uut, ta on teistest maa-orientatsiooni pooldajaist vahest ainult ortodokslikum, juhtides linnast maale tagasi isegi neid, kes seal juba on leidnud täiesti võimetekohase ja ühiskonnale kasuliku tegevuse.

Linnas tegevuse leidnud jõudude juhtimine maale peaks olema igal juhul täiesti õigustatamatu, kuid vähemalt küsitav on maale saata ka neid, kes ei oma püsivat tööd, sel ajal, kui viljalaod on täis vilja, millega midagi ei osata peale hakata. Tegelikult ei too aga töötutegi maalesaatmine muud kaasa kui organiseeritud rahulolematuse likvideerimise ja tööliste nõuete allaviimise senisest madalamale tasemele. Kuid vähemalt kultuuri vaatekohast ei tohiks kuidagi olla ideaaliks mingi

hiina kuli, kes on nii vähenõudlik, et ei vaja midagi muud peale peotäie riisi.

Asi poleks siiski mitte nii halb, kui Mälk oma apostaatlikele mõtteile oleks leidnud vähemalt huvitava väljenduse; kahjuks pole aga sündinud sedagi. Selleski suhtes näeb tema varasemate dramaatiliste töödega võrreldes aina suurenevaid lünki. Kujude kahvatus, sündmustiku keskendumatus, toimingute psühholoogiline põhjendamatus iseloomustavad „Isade tee“ vormi selle sõna laiemas tähenduses.

Oskar Urgart.

Seitse noorsooraamatukest.

Aksel Valgma: **Lehmakiitsak**. 48 lk. Hind 60 senti.

Eduard Nukk: **Sookuusk**. Jõulujutt. 24 lk. Hind ?

Eduard Nukk: **Karuvana**. 16 lk. Hind 20 senti.

Gustav Põldmann: **Minu kodutiik**. 96 lk. Hind 1 kr. 25 senti (?).

Gustav Põldmann: **Noor katsetaja**. 44 lk. Hind 50 senti.

Gustav Põldmann: **Minu mikroskoop**. 76 lk. Hind 80 senti.

Gustav Põldmann: **Väike elektrimees**. 56 lk. Hind 60 senti.

Kõik on ilmunud „Kooperatiiv'i“ kirjastusel Tallinnas (esimene a. 1934, teised a. 1933).

Kõnesolevad raamatukesed on teretulnud lisandiks meie mitmepalgelise ja mitme-ealise noorsoo lugemisvarale. Kolm esimest neist kuuluvad ilukirjanduslikku, neli viimast populaarteaduslikku (õieti naiivteaduslikku) liiki.

Aksel Valgma „Lehmakiitsak“ (auhinnatud parima tööna ÜENÜ ülemaalisel kirjandusvõistlusel) on looke lehmast, kelle müütab rikas ja ihne talunik kõrge hinna eest oma õemelele — saunikule. Kuigi saunarahvas häda sunnil ja Moosese I raamatu 41. peatüki mõjul leppis viimaks oma lehmaga, pakutakse hiljemini kiitsakule siiski müüa. Et keegi lehmakiitsakut ei osta, sõidetakse kirikusse Jumala abi järele ja palutakse parisniku väljasaatmist, kes maksaks „Ella“ eest hea hinna. Palve täidubki, kuid vähe teisiti: lehm lõpetab oma elupäevad loomuliku vanaduse-surmaga.

„Lehmakiitsakut“ lugedes äga selgub peatselt, et loom on lookese sündmustikus mitte kandvaks teguriks, vaid hoogmotiiviks, mille abil on autoril võimalik kujundada mitmesuguseid huvitavaid episoode ning koomilisi seisundeid. Seepärast ongi raamatukese põhiväärtuseks kujustik (eriti tüüp-talupoeglik saunikupaar) ja sõnastuslik koomika (paiguti küll väga jämenaiivne). Kujude elutõeluse illusiooni suurendamiseks ning eriliseks allakriipsutamiseks on tegelaste kõned edasi antud (Järva) murdes.

Äärmuslikku rahvapära jäljendades on autor paiguti kaldunud kahjuks mõnesse labasusse, mis noorsooraamatukesele hästi ei sobiks. Nõnda oleksid võinud puududa 27. lk. isakssaamise kahekõne jms. „lõõpimisstseenid“. Teatava puudusena tuleb ka märkida, et Gori tabavad illustratsioonid on paigutatud lahku (liiga kaugele) vastavasisulisest episoodist.

Eduard Nuki „Sookuusk“ on kirjutatud juhtmõttel: „Midagi pole elus ilusamat kui ohverdada enese õnn, heaolu, elugi selleks, et valmistada teistele suurt, puhast rõõmu.“ Väike sookuseke on täiesti teiste teenistuses: esialgu annab varjupaika linnupesakesele, hiljemini — jõulukuusena teeb jõulurõõmu lastele linnas. Jutustuseke on lihtsalt, kuid lastele huvitavalt ning soojusega jutustatud; seepärast võib seda raamatukest noorsoo jõulujutukesena soovitada.

Sama autori „Karuvana“ on loomajutt, kus peategelasena esineb vana laanekaru. Lühikestes pildikestes pakub autor ülevaadet karuvana kokkupõrkest mesilasega ja vaablastega, jutustab kokkusattumisest marjulisega — eidega ja lõpetab lookese mesikäpa surmamisega. Jutukese

tõestisündimuse kinnituseks väidetakse lõpplauses, et karuvana „täistopitud nahka võib aga veel tänapäevalgi näha Tartu zooloogiamuuseumis“.

Noorsoo lühiiookesena võib sedagi raamatukest ulatada lastele lugemiseks.

Gustav Põldmann'i kõnesolevad noorsoo-teaduslikud raamatukesed on meetodiliselt õnnestunud huvitavad abiraamatud loodusloo õppimisel algkoolis. Autor on suutnud neis sooja loodusearmastust ning lapselikku loodusefuntset edasi anda näitlikult, piltlikult ja jutustuslikult. „Minu kodutiik“ on väärtuslik veel selle poolest, et peale noore teadusehimu ja loodusearmastuse rahuldamise äratav autor raamatukesega tööarmastust ning -huvi k o d u k o h a s: „Salumetsa tiik ei tohi kinni kasvada! Meil töökaid käsi küll.“

„Minu kodutiigi“ puuduseks võiks märkida vahest ainestiku liigset kuhjamist. Liiga palju looduslikke nähtusi (detaillegi) ühendatakse (kunstlikult?) Salumetsa tiigiga. Kontsentratsioon võidab küll, kuid usutavus (tõelus) kaob, kui peale ahvena „meie tiigis elavad veel teised kalad: haug, ... särjed, ... luts“ jne.

„Nocr katsetaja“ on määratud loodusloo saateaineks algkooli õpilastele. Autor on siin õnnelikult näidanud noortele Edison'i rakendatud printsiipi: harjutus, katsetamine, leidlikkus, püsivus teevad meistriks (99% transpiratsiooni, 1% inspiratsiooni). Tööd ja vaeva, kannatust ja ettevaatlikkust, hakkamist ja harjumist on palju tarvis, kuni noorkotkaste salk „Vaprus“ võib häbenematult „omas vabrikus värvitud ja omavalmistatud sini-must-valge lipu“ lehvima lüüa.

„Minu mikroskoop“ on mõistust arendavaks ja looduse vastu huvi ning armastust äratavaks noorsooraamatukeseks. Salapärasesse mikroskoopilisse maailma juhatab autor noori nende ridadega üsna õnnelikult.

„Väike elektrimees“ on meelepäraseks ning huviäratavaks loodusloo saatematerjaliks algkooli kuuendas klassis. Raamatu „juhtivateks“ tegelasteks on nupukad koolipoisid, kes tungivad elektrijõu suurtesse saladustesse. Elektrianduse peamees Arno Västriik, algkooli „abituriend“, omab üllatavat võimet ergutada Läänküla peremehi elektrijaama chitamisele ning kodunurga elektrifitseerimisele. Raamatukese lõpul õpib noor elektrimees juba tehnikumis, koduküla tervitab teda kui tulevast inseneri.

Seesugusele faabulalisele alusele rajatud teaduslikkude tõsiasjade esiletõste toob küsimuse noorele ligemale, elustab ning tähtsustab küsimusse süvenemist ja innustab järeletegemisele. Sest kes poistest ei tahaks olla elus elektrimees — tulevane insener nagu tubli ning terane Koskilla Arno.

Kokku võttes võime G. Põldmanni mainitud raamatukeste kohta tähendada, et nad on tulusad ning huvitavad raamatukesed noorsoole (algkooli vanemal astmel). Nad võivad olla meelepäraseks lugemismaterjaliks vanemailegi, kes armastavad nähtuste lihtsat ning ladusat käsitlet.

A. Vaigla.

Rudyard Kipling: **Kim**. Inglise keelest tõlkinud M. Sillaots. I ja II osa. Kirjastus „Valik“ Tartus 1933. 432 lk. Hind 5 kr.

Kiplingi „Kim“ on üks selle kuulsa ja väga õhinal loetava kirjaniku loetavaimaid teoseid. Autor on selles kasustanud oma põhjalikku India olude tundmist kõikides värvides särava pildi loomiseks sealsete pärismaalaste elust ja olust. Meid viiakse lõunasse ja põhja, rikkaste ja vaeste juurde, India laendikest Himaalaja mägedeni ja uuesti tagasi. Tutvume sahibite ja alamkastide, pühakute ja patuste, vürstide ja sulide eluga. Väike valgest soost, kuid pärismaalaste sekka sattunud naaskel Kim astub Briti vastu- luure teenistusse ja veab Vene-Prantsuse riiklikkude intriigide teostajaid

ninapidi, hoolitsedes kogu aeg vana püha Tiibeti laama eest, kes omal ajal võtnud heasüdameliselt poisi enda koolitada. Iseloomustused, olude kirjeldused, sündmustik on kõik põnevad ja miljöö käsitus jätab täieliku ehtsuse mulje, nagu see esmajärgulise reporteri Kiplingi puhul öieti endast mõistetav. Kiplingi kaasaegsete seast võis tikutulega otsida kirjanikke, kes niisama julgelt ja meisterlikult oleksid osanud asetada värvilaigu värvilaigu kõrvale, suure, detailides täpsa ja kogumuljelt ehtsa panoraami loomiseks. Praegugi pole temaga võrdsed realistlikke impressioniste kuigi palju leida. Väga subtiilsetesse peenustesse ta enamasti ei tungi, sügavamaid tagapõhju ta ei otsi, psühholoogia kuristikesse ta ei lasku, kuid inimlikult usutavaid, paiguti suurejoonelise luulega süvendatud seiklusromaane oskab ta eeskujulikult kirjutada. Conrad on temast kahtlemata sügavam ja ergem, ent Kipling on kahmakam. Pole siis üllatav, et temast on saanud meisterlik noorsooraamatute autor. Milline seiklusromaan ületaks näiteks Kiplingi „Džungliraamatu“? Arvan, et isegi Stevenson'i „Aardesaar“ või „Röövitud poiss“ („Kidnapped“) mitte. Ning „Kim“ tõuseb peaaegu „Džungliraamatu“ tasemele. Oma realismilt on ta võib-olla veelgi tihedam ja ka noorsoo salapärasus-iha rahuldab ta sümpaatselt ning anduvalt joonistatud laama kujuga. Kui suureks ja domineerivaks ei kasva see headuse kehastis eriti romaani lõpu poole!

Kipling on tüüpiline anglo-saksi kirjanik oma avara, kogu maakera haarava vaatega, ta teostesse näib mahtuvat kogu Briti impeerium ja „Kimis“ löikab ta sellest impeeriumist välja õige suure osa, tehes ta oma lugejate fantaasiale kättesaadavaks. Meie umbes, väikeses riigis on säärast vaatepiiri avarust otse hädapärast tarvis, eriti noortele, kes veel ei oska tungida sügavustesse, vaid kel mõttelend kihutab meeleldi pikuti ja lauti. „Valik“ on nii siis toimunud väga kiiduväärsest, kui ta inglise fantaasialennutaja ühe lennukama teose on lasknud maakeelde ümber panna.

M. Sillaotsa tõlge on võrdlemisi ladusalt loetav ja võiks eriti inglise keelt mitte tundvaile lugejaile jätta peaaegu keskmiselt hea mulje. Iga tahe ei juhtu just eriti sagedasti, et komistuksid väga suurile sõnastuse kohmakusile. Ometigi peab üldiselt ütleva, et Kiplingi ei tunne selles tõlkes hästi ära. Värske, lopsakas ja terav stilist Kipling esineb eesti keeles mõnigi kord kaunis paberlikkude lausete kirjutajana, ta kirkad värvid on tunduvalt tuhmunud, ta keele rütm ei ole enam erk. On see meie keele süü? Vaevalt küll, sest loetagu näiteks Semperi tõlgitud „Vatikani keldreid“ — seal pole tuhmusest juttugi. Järelikult tuleb viga otsida arvatavasti Sillaotsalt.

Lähemal vaatlusel selgub, et tõlkija pole näinud küllalt vaeva lakooniliste ja ilmekate vastete otsimisega originaalile. Lk. 7-dalt loeme: „Aga naine oli umbusklik kõige selle mõjul, mis ta nõiduse kohta oli kuulnud.“ Kipling ütleb lühemalt ja selgemalt: „But what she had heard of magic she distrusted“, s. o. „kuid naine umbusaldas seda, mis ta oli kuulnud nõiduse kohta“. Paar rida edasi loeme: „ta oli sõber inimestega...“, kus Kipling tarvitab värvikat kõnekäändu „was hand in glove with“. Veel paar rida edasi leiame lause: „Kuna ta oli paindub ja väle, käis ta väga sageli kavalate peente noormeeste ülesandel käskjalana lamedate katuste rägastikus.“ „Inconspicuous“ — „silmapaistmatu“ on eesti keeles järsku „väle“, „sleek and shiny young men of fashion“ — umbes „libedaks ja läikivaks klanitud noorte keigarite“ — asemel näeme „kavalaid peeni noormehi“ (lk. 8). Samal leheküljel esineb vigane tõlge „pehme äärega kübarat“ pro „näruseks kulunud kübarat“ (a battered hat). Lk. 10-dal on lamestatud Kiplingi maalikat lauset „dressed in fold open fold of dingy stuff like horse-blanketing“ — Sillaotsal „riietatud hobuseteki-taolisesse tumedasse mantlisse, mis oli üleni voltides“, kus „tumedasse“ annab eriti halvasti edasi agupärandit, sest „dingy“ tähendab siin kas „räpane“ või „räpaselt-tume“.

Lamestamis- ja venitamistung on ilme sääraustes tõlgetes nagu „Välja

kaevatud ja nummerdatud, moodustasid nad nüüd kogu, mille peale muuseum oli uhke“ („... and now, dug up and labelled, made the pride of the Museum“, s. o. „ning mis nüüd väljakaevatuina ja nummerdatuina olid muuseumi uhkuseks“ ehk „auks ja uhkuseks“) või „Tema ümber seis (sic!) ametijärjestikus teda kummardama tulnud kuningad, vanemad ja Buddha eelkäijad“ („Round Him was an adoring hierarchy of Kings, elders and old-time Buddhas“ = „Teda ümbritses jumaldate kuningate, vanemate ja muinas-Buddade hierarhia“), või „Kim läks ristikujulise pööratava valta vahelt läbi“ („Kim clicked round the self-registering turnstile“) — kõik samal leheküljel (lk. 13). Otse sealsamas tõlgitakse „in rapt attention“ lihtsustades sõnaga „vaimustatult“ ning osutab väga halba korrektureeritumist järgmine raskepärane lause: „Eeskojas asetsevad suuremad kreeka-buddistliku rajdkunsti teosed, millede — nende loojateks olid olnud unustatud meistrid, kellede käed (ainult õpetlased teavad kui ammu) olid kobamisi, kuid mitte ilma osavuseta püüdnud tabada põlvest-põlve salapäraselt edasiantud kreeka omapärasusi“. Hämmastav on siin mõtetu „millede — nende“. Sobib ainult „millede“, või kui enne seda koma asemele panna semikoolon, siis „nende“, ei mingil tingimusel mõlemad, nagu selgesti näitab ingliskeelne tekst.

Olen siin ainult paarilt-kolmelt leheküljelt noppinud iseloomustavat materjali. Et Kiplingit enam pole ära tunda, ei ole ime. Ei tea muidugi, keda süüdistada — kas tõlkijat või meie olusid, kus väga väikesed honorarid (mõeldagu näiteks „Looduse“ odavate seeriatega) sunnivad eestistajaid nii kiirustama, et nad pikapeale kaotavad võime korralikuks tööks. Tulemuseks on igatahes oivaliste teoste rikku mine ja meie lugejate maitse taseme allaviimine. Sillaotsa puhul on see konstateering eriti mõtlemapanev, sest ta asub südikalt nõudlikemategi ülesannete kallale ja osutub vahel õigegi karmiks teiste tõlkijate töö arvustajaks.

Ants Oras.

Fr. Puksov: Raamat ja tema sõbrad. Pilte raamatu ja kirja ajafoost, raamatu tehnikast ning raamatuharrastusest. Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus Tartus 1934. Piltidega. 116 lk. Hind 1 kr.

Raamat omab praeguse inimliku kultuuri kandjana määratud tähtsust. Kõne all oleva teose autor Fr. Puksov märgib kokkuvõttes: „Raamatu ülesandeks on inimese vaim teha ajast ja ruumist sõltumatuks, saada abinõuks vaimsete väärtuste liiklemisele, teha need väärtused kõigile kättesaadavaks... Me peame kirja tunnistama õilsa, vaimse elu allikaks, nagu seda meie füüsilisele elule on loodus...“ Selle kultuurikandja — kirja ja raamatu saamisloo ning arenemiskäigu ja tema väärtuse selgitamise ongi ülikooli raamatukogu juhataja Fr. Puksov teinud oma ülesandeks. Temalt on ilmunud rida teaduslikke uurimusi eesti raamatu ja trükikodade arenguloo eriküsimuste üle eriti vanemast ajast ning suurem ülevaatlik teos „Eesti raamatu arengulugu“ (Tallinnas 1933). Käesolevas teoses aga annab autor ülevaate kirja ja raamatu arengust üldse, alates vanade Egiptuse ja Babüloonia kivikirjadega ja lõpetades käesoleva ajaga. Autor kirjeldab huvitavalt ja piltlikult seda arengut, mis on eri aegadel ja eri rahvaste juures läbi käinud õige palju arenemisastmeid ja -kujusid, kuni käsitsi maalitud ja kirjutatud papüürus- ja pargamentrollide juurest, mis võisid levida vaid üksikeksemplaridena suure vaevaga ärakirjutamise teel, jõuti praeguse kuju juurde. Raamat, mille kohta omal ajal kreeka ajaloolane lausus, et see on „õpetaja, kes kasvatab sõimu ja pahanduseta, ilma koolirahata; kes ei maga, kui teda otsid ja temalt küsida tahad, ta ei peida end, ei nurise ega naera sind välja, kui sa eksid“, on tänapäeval seda enam, sest ta on kättesaadavam ja temas on leidnud käsitlemist määratu hulka alasid ning küsimusi.

Edasi käsitleb autor raamatuseõpku, kes ei piirdu üksi raamatu luge-
 misega, vaid püüavad neid omandada. Ühenduses nendega mainib raamatuhulle, raamatunarre jt. Ta kõneleb haruldastest raamatutest, trükitööndusest, raamatu välimusest ja köitest, peatudes köitekunsti erivooludele ja eristiilidel. Suurt tähelepanu on lastud osaks saada raamatukogudele. Jällegi on kujukalt silmade ette toodud nende areng kloostrite papüürus- ja pärgamentrullidest kuni praegusaja miljoniköiteliste raamatukogudeni. Lõpuks antakse teoses veel praktilisi juhatusi trükiparandusest ja tutvustatakse selle märke; esitatakse kirjatüübid nende nimetustega ja kümme käsku igale raamatuomanikule. Tähelepanu väärivad ka kahe Tartu suurema isikliku raamatukogu omaniku ning bibliofiili direktor Jaan Roos'i ja kunstiajaloolase Julius Genss'i mõneleheküljelised kirjutised oma tähelepanekutest raamatute ja nende kogumise kohta ühes nendepoolsete näpunäidetega noorematele bibliofiilidele.

Üldiselt on „Raamat ja tema sõbrad“ teretulnud raamat. Vaatamata piiratud ruumile on selles autor väga mitmekülgse ala kohta andnud ülevaatliku ning selge pildi. Raamat on kirjutatud hoogsalt ning huvitavalt ja selles ei puudu ka mitmed rahvasuus levinud arvamiste selgitamised, nagu aheldatud raamatutest, seitsmendast Moosese raamatust jne. Samuti on teisigi vahepalasid üksikjuhtudest. Nii näiteks mainib autor üht raamatukirjutajat 17. sajandi lõpust, nimega Cordinaus, kes kirjutanud niisama palju köiteid, nagu on tähti alfabeedis, nimeit 24. Isäralik selle juures on aga see, et esimeses köites ei esinenud terves raamatus täht „a“, teises „b“, kolmandas „c“ jne. Teisigi kurioosumeid toob autor raamatu sisulise külje kohta; ka välimusest — raamathiiglastest ja -kääbusest. Need kurioosumlikud näited ühes elava käsitlusega tõstavad teose loetavust ja haaravust. Oleks tahtnud aga vastavates peatükkides küll rohkem näha paralleele eesti raamatust ning trükikunstist ja isärasustest, mis teose veelgi lähedamaks oleksid teinud. Aga see võiks eestikeelse raamatu 400 aasta juubeli puhul (1935. a.) samas secrias eriväljaandena käsitlemist leida.

Kuigi raamat tahab olla ja ongi populaarteaduslik, millises E. Kirjanduse Seltsi sarjas see ka on ilmunud, ometi pakub see ka asjatundjatele raamatuasjandusega tegelejatele, raamatukoguhoidjatele ja bibliofiilidele paljugi huvitavat ning vajalikku. Ta tutvustab seda tähtsat kultuurikandjat — raamatut, selle arenemist ja saamist ühes hulga kõrvalaladega lugejale, kes võib-olla on küll suur raamatulugeja ja peab ennast koguni raamatu sõbraks, kuid kellel pole vahest aimugi olnud sellest kultuurikandjast enesest.

R. Antik.

Justa Kurfeldt: **Miguel de Cervantes Saavedra**. Suurmeeste elulood nr. 21. Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus Tartus 1934. 159 lk. Hind 1 kr. 50 s.

Renessansiaegse hispaania suurkirjaniku Cervantesega on eesti lugeja tuttav ta meisterteose „Don Quijote“ tõlgete kaudu, millede tundmist tagab romaani kuulumine keskkooli kavva. Kirjaniku elulooga tutvustas lugejaskonda juba Fr. Tuglas oma reisukirjeldises „Teekond Hispaania“. Samuti on „D. Q.“ tõlgete eessõnades lühidalt sõna võetud autori ja ta toodangu kohta. Tuglase teos on aga vaibunud mõnevõrra minevikku, ka vaadeldakse seal Cervantesese teed ja tööd muu seas, turisti põgususega. Romaani sissejuhatused (on olemas nimelt 2 lühendatud tõlget) suudavad nappi ulatuse tõttu pakkuda vaid konspektiivseid andmeid kirjanikust. Seepärast täidab J. Kurfeldt'i raamat teatud tühiku meie kirjandusloolises kirjanduses. Nüüd on eesti keeles kättesaadav esileküündivaima hispaania autori elukäigu ja toodangu käsitelu.

otsusega välismaale Eesti iseseisvusele tunnustust nõutama, oli ta olnud maapäeva alaliseks välisesindajaks Peterburis. Tema mälestustel ja üles-tähendustel on seepärast Eesti algusaja välispoliitika kohta põhjanev osa.

Meie senisest memuaarikirjandusest on käesolev raamat kõige enam dokumenteeritud. See raskendab ehk loetavust, kuid tõstab seda enam raamatu väärtust. Parema ülevaatlikkuse saavutamiseks pole piiratud ainult isiklikkude mälestustega, vaid on juurde lisatud dokumente ja aru-andeid ka tolleaegseilt töökaaslasilt.

Paljudest asjast sel sündmusrikkal ajal kuuleb meie avalikkus siin esmakordselt. Ning vist esmakordselt selguvad siin ka mõnedki meie välispoliitika algpäevade iseloomujooned, eriti tema spontaanne improvisat-sioon, koordineeritud kavade korvamine instinktiivse tajumisega, omava-helise sideme puudumine ja sellest sagedasti suured lahkuminekud mitte ainult poliitilistes hinnangutes, vaid isegi aktsioonides. Kui kõigest sellest hoolimata meie välispoliitika õsutus võidukaks, siis mitte ainult seepärast, et tal, nagu Eestil üldse, oli väga palju õnne, vaid küllap ka seepärast, et ta õige instinktiga oskas oma õnnest kinni haarata.

Lähem tutvus Vene revolutsioonilise eluga tegi A. Piibust mitte ainult Eesti esindaja, vaid ka asjatundja Vene revolutsiooni küsimustes, mida ettevaatlikus ja realistlikus Inglise Foreign Office'is eriti pidi hinnatama. Ja et A. Piip oma silmaga oli näinud, kui sügavalt revolutsioon Vene-maad üles künnab, kui ürgvenelik hoog on enamlastel sees ja kui nõrgad nende vastu valged, siis pidi see pidurdavalt mõjuma välismaalaste loomul-ikule kalduvusele vaadelda Vene uut arengut sõja möödamineva epi-soodina.

Kuid see kalduvus valitses ikkagi. Ja mitte üksnes Prantsusmaal, kellel see kui Vene liitlasele oli otse kohuseks ja kelle välisminister Pichon kirjutas Albert Thomas'le otsekohe küsimuse üles seadis, kas Prantsusmaal on õigust toetada igat endise Vene riigi rahvast. „Kas on õiglane, kas on tark soodustada Venemaa tükeldamist, mis hävitaks selle suure riigi jõu ja teda asetaks oma lääne naabrite meelevald alla?“

Peale põhimõteteliste nähti seal veel tegelikkegi raskusi: „Meie ei või,“ kirjutas Pichon, „luua piire oma fantaasia järele, isikute eraldatud ja nõr-kade gruppide palvel üht Eestit, üht Lätit, üht Ukrainat, üht Kaukasi riiki, rahvusi ilma ajalooliste piirideta ja ilma etnograafilisel selgete va-hejoonteta“ (lk. 241—242).

Kuid ka inglastel, keda nii palju on süüdistatud Venemaa tükelda-mises, oli siis veel enesestmõistetav, et Venemaa jälle end kokku kogub. „Noh, ega te kaua ikka iseseisvaks jää, — ju te varsti Venega ühinete,“ — ütleb Eastile *de facto* tunnustuse andmise puhul Foreign Office'i nõunik prof. James Y. Simpson, kõige eestisõbralikum Briti välispoliitika tegija-test, keda A. Piip nimetab hiljemini „Eesti ristiisaks“. Ning see üldine vaade on nii tugev, et A. Piip on sunnitud lähemates jutuajamistes inglas-tega ikka Eesti kaugema tuleviku väljavaated täitsa lahtiseks jätma (lk. 250).

Inglaste realismi tõttu tekkis nende seas 1918 kevadsuvel suure Saksa pealetungi tõttu meile veelgi kardetavam vool. See oli nn. „rahu kokkuleppe teel“ (peace by understanding): Et Saksamaad arvati sõjaliselt mitte lüüa jaksatavat ja esmajoones temalt siiski taheti asumaid ära võtta, siis kaaluti võimalust temale anda kompensatsioon Euroopas. Säärastena tundusid aga kõige loomulikud — Balti provintsid, ja nende Saksamaale jätmist olevat kõneldud väga vastutatavatel kohtadel isegi avalikult (lk. 299). Alles sõja-õnne pöördumine tõmbas sellest lõplikult kriipsu läbi ja uutest diplomaat-ilistes deklaratsioonides, mida Eesti esindajad siis liitriikidelt saavuta-sid, hakkas Eesti asi juba kindlasti ülespoole minema, — Saksa hädaoht kadus, kuigi jäi veel Vene hädaoht.

Kui sügavale aga veel pärast Saksamaa allaheitmistki sakslaste kar-tus liitriikides luusse ja lihasse jäi, näitab episood J. Tõnisson'i 1918. a.

24. nov. telegrammiga. Kuuldes sealt Winnig'i lepingust eestlastega ja Eesti kaitseliitlaste koostööst sakslastega Narva ees enamlaste tagasitõrjumisel, katkestas Briti valitsus kohe Eestile abiandmise küsimuse arutamise ja nõudis lisaseletusi, mida see Eesti koostöö sakslastega peab tähendama.

Paar sõna veel maapäeva 1917. a. 15. nov. otsuste juriidilisest tähtsusest, mille liindamisel prof. Piip ütleb (lk. 57) end minust lahku minevat. Et need otsused, kus maapäev kuulutati kõrgemaks võimuks koha peal ja seega temale üle kanti suveräänsus, on Eesti omariikluse aluseks, selles olen ma prof. Piibuga täitsa ühel arvamisel. Ma ei saa temaga ainult nõustuda, et need otsused siis juba oleksid tähendanud Vene riigist lahkulöömist iseseisvuse mõttes. Eelkäivaltel maapäeva vanematekogu nõupidamistel oli siis otsekohe jutt sellest, et Eesti peab seega saama Venemaa osariigiks. Seega tuleb mõista konföderatsiooni jäämist, kus suveräänsus teatavasti kuulub mitte keskvoimule, vaid osariikidele. Seda kinnitab ka rida hilisemaid maapäeva vanematekogu otsuseid kui ka Eesti esindajate osavõtt Venemaa Asutava Kogu istungist 5. jaan. 1918. Otsus konföderatiivseistki sidemeist loobuda küpses maapäeva vanematekogus alles 1917./18. aastavahetusel.

Väike eksitus on lk. 81: Vene kindral Bontš-Brujevitš pole mitte pärastine rahvakomissaride nõukogu sekretär, vaid selle vend.

Ed. Laaman.

Õiendus.

P. Viires'e arvustises E. Kirj. nr. 10, 1934 (K. Mikhla: Eesti kirjanduse ülevaade III) lk. 474 24. rida alt tuleb lugeda: „...allikaliste ebatäpsuste ja puudulikkuste suhtes“ pro „...allikaliste ebatäpsuste ja laitmatuste suhtes“.

Kodumaa maakondi ja kihelkondi kirjeldavast
koguteosest

EESTI

ilmus VI osa

SAAREMAA

832 lk. teksti, registrid, 282 joonist, 3 värvilist kaarti (nende hulgas suur viievärviline maakonna kaart mõõdus 1:100 000), 1 tabel kriitpaberil ja Kuressaare linna plaan. Hind Kr. 9.—, nahkköites Kr. 11.—

Sesse teosesse on koondatud kõigi andmete ja teaduslike uuringuste peatulemused, mis tehtud Saaremaal ja Saaremaa üle viimaste aegade. Kuigi juba ammu selle maakonna saareline omapära ning rikas loodus on veedelnud teadlasi teda kirjeldama, siis on ometi just iseseisvusaastad toonud palju lisa senistele uurimistele; nende tulemused ilmuvad suurelt osalt selles teoses esmakordselt.

Koguteos „Saaremaa“ on üks lüli maakondlike kirjelduste sarjas ja sellisena koostatud üldise kava alusel. Siin antakse ülevaade pinnaehitusest, aluspõhjast, ilmastikust, loomadest ja taimkattest, vetest, rahvastikust, asulastikust, majandus- ning kultuurioludest, münasajast ja ajaloost kogu maakonna kui ka iga üksiku kihelkonna kohta. Võrreldes teiste köidetega on siin aga sisu rikkalikum: käsitletakse looduse osas peale selgrooliste loomade (eriti lindude) ka selgrootuid, inimese osas rahvaluulet ja ehitismälestisi (eriti kirikuid).

Ajalooline osa on leidnud eriti süvendatud käsitlemist ja toetub suurelt osalt senikasutamata allikmaterjalile, mida on hangitud mitte üksi kodumaa, vaid ka välismaa arhiividest (Lätis, Rootsis, Taanis).

Lisaks on köide ka väliselt rikkalikumalt varustatud: ligi kolmsada (286) tekstijoonist, kolm värvilist kaarti, üks kriittahvel ja Kuressaare linna plaan.

Koguteos „EESTI“ varemini ilmunud köited:

I osa: **Tartumaa.** 231 joonise ja 19 kaardiga, 756 lk. Hind 7 kr. 50 s., nahkköites 9 kr. 50 s.

II osa: **Võrumaa.** 122 joonise ja 10 kaardiga, 508 lk. Hind 5 kr., nahkköites 7 kr.

III osa: **Setumaa.** 139 joonise ja 5 kaardiga, 394 lk. Hind 4 kr., nahkköites 6 kr.

IV osa: **Pärnumaa.** 173 joonise ning 3 kaardiga, 776 lk. Hind 9 kr., nahkköites 11 kr.

V osa: **Valgamaa.** 92 joonise ning 3 kaardiga, 610 lk. Hind 7 kr., nahkköites 9 kr.

Tellida võib raamatuid otse Eesti Kirjanduse Seltsilt, makstes raamatu hinna posti jooksvale arvele nr. 20-36 ja kirjutades tellimise sissemaksukaardi lõigendile. Raha ettesaamisel jäävad raamatute saatukulud seltsi kanda. Seltsiliikmeile tavaline hinnaalandus.

Tellimine populaar-loodusteadusliku ajakirja LOODUSEVAATLEJA

peale 1935. aastaks on avatud.

Ajakiri „Loodusevaatleja“ ilmub 1935. aastal edasi endisel kujul ja suuruses. Veel sihikindlamalt kui senini püüab „Loodusevaatleja“ täita neid ülesandeid, mis ta on seadnud endale juba alguses. Iga-ühele peaks oma ümbruse looduse mõistmine ja siin esinevaist loodusnähtustest arusaamine olema esimeseks ülesandeks, kui tahetakse püsida ajakõrgusel aastasajal, kus loodusteadused on omandanud väga tähtsa koha teiste teaduste hulgas. „Loodusevaatleja“ tahab siin olla nõuandjaks ja juhatajaks igale loodusesõbrale. Mitte üksi kodumaa loodus, selle loomastik ja taimestik, maastik ja maapiinna ehitus jne. ei ole „Loodusevaatleja“ veergudel arutamisel, vaid ka peatükke välismaade oludest. Eriti püüab „Loodusevaatleja“ tuua juhatusi vaatlemiseks kodu- ja kooli aiast ja tahab olla viimaste asutamisel nõuga abiks.

„Loodusevaatleja“ ümber on koondunud laialdane loodusteadlaste pere, kes on harjunud oma mõtteid avaldama selgelt ja arusaadavalt. Need on olnud juba alalisiks kaastöölisiks „Loodusevaatleja“ toimetamisel. Samuti on ka teised paremad loodusteadlased lubanud „Loodusevaatlejale“ oma kaastööd.

Kuendat aastakäiku ilmub „Loodusevaatleja“ 6 korda aastas, kolm numbrit kevadsemestril ja kolm numbrit sügissemestril. Aastatellijad saavad hinnata kaks kaasanntet seeriast „Juhatusi teadusliku töö korraldamisel“, poolaastatellijad ühe.

„Loodusevaatleja“ tellimishind on 1935. a. ühes kaasanntetega

aastas	2 krooni 50 senti
poolaastas	1 „ 25 „
üksiknumbrid	— à 45 „

Tellimisi võtavad vastu kõik postiasutised riigis. Postiasutiste kaudu on kõige parem tellimise viis: tellimised saadetakse kohe viibimata edasi, seepärast ei tule tellijatel ajakirja saamist asjata oodata.

Sellepärast on „Loodusevaatleja“ talituse soov: **Tellige kõik meie ajakirja vaid postiasutiste kaudu või otsekohe talitusest!** Asutistele, kel vaja arvet tõestisena, saadetakse arve kohe esimesel nõudmisel. Suuremates keskkohdades on „Loodusevaatlejale“ esindajad, kelle aadressid avaldatakse.

Kõik uued tellijad, kes saadavad tellimisraha enne 15. detsembrit s. a., saavad 1934. a. viimase numbri hinnata.

Toimetuse ja talituse aadress on TARTU, KASTANI T. 119.

Toimetaja ja väljaandja: Dr. phil. G. VILBERG.